

PAPER DETAILS

TITLE: AGDAS İKİ İSLÂM SAİRİ: MUHAMMED İKBAL VE MEHMED ÂKİF (Siirlerindeki Ana Tema ve Motifler Açısından Müsterek Unsurlar Üzerine Bir İnceleme)

AUTHORS: İsa ÇELİK

PAGES: 148-189

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30701>

ÇAĞDAŞ İKİ İSLÂM ŞAİRİ: MUHAMMED İKBAL VE MEHMED ÂKİF

(Şiirlerindeki Ana Tema ve Motifler Açısından Müsterek
Unsurlar Üzerine Bir İnceleme)

Yrd.Doç.Dr. İsa ÇELİK*

ÖZET

Bu makalemizde Muhammed İkbâl (1877-1938) ile Mehmed Âkif (1873-1936)'in fikir dünyalarının önemli ortak unsurlarını incelemeye çalıştık.

Dünya edebiyatında Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkif gibi ayrı yer, ancak aynı zamanlarda yaşayan iki şairin, mizaç, fikir ve üslup açısından birbirine bu kadar benzerlik göstermesi ender görülür. Bu iki şâirin ortak yönlerini şu alt başlıklar altında inceledik: Tasavvuf, tasavvufî remizler, Kur'ân, iman, tevekkül, şatahât-feryad, insan-melek, İslâm birliği, milliyet, çalışmak, sanat, muallim, taklit ve her iki şâirimizin fikir dünyalarını şekillendiren düşünürler.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, Mehmed Âkif, Şair, Tasavvuf, Tasavvufî remizler

ABSTRACT

Two Contemporary Islamic Poets: Muhammed Iqbal And Mehmed Akif

"An Investigation on Common Peculiarities of These Two Persons 'Poems With the Particular Consideration of Main Idea and Designs"

In this article, it is investigated the important common peculiarities of Iqbal (1877-1938) and Mehmed Âkif's (1873-1936) mentality.

The common characteristics of these two important persons, who are very similar to each other in view of character, opinion and style although each of them lived different territory but, the same period, are investigated by kept in view these following bottom titles: Mysticism, mystical signs, the Qoran, faith, flippant (the word which is contrary to external of the Moslem religious law)-scream, human being-

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, (e-posta: isacelik@atauni.edu.tr.)

angel, the unity of Islam, nationality, work, art, teacher, imitation and the thinkers who give a from each the idea lives of two poets

Key Words: Muhammad Iqbal, Mehmed Akif, Poet, Mysticism, Mystical signs.

Milletlerin karanlık devreleri ve felaketli günleri olagelmıştır. Millî birliğin sarsıldığı bu gibi durumlarda, onları birleştiren, aşk, iman ve heyecan veren üstadlara, fikir, mücadele ve iman adamlarına ihtiyaç vardır.¹ İşte İkbâl (1877-1938) ve Âkif (1873-1936) bu ender şahsiyetlerdendir. Biz bu makalemizde biri Hindistan'da diğeri Anadolu'da yaşayan bu iki İslâm şâirinin ele aldıkları mevzulardaki müşterek unsurları incelemeye çalışacağız.

Doğu ve Batı edebiyatlarına vukufu bulunan Akif ve İkbâl, tefekkür şâirliklerinin yanı sıra, zaman zaman birer gönül şâiri, ilhâm ve ilâhî duyguları terennüm eden birer tasavvuf/tekke şâiri gibidir.² Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl, Türkiye ve Pakistan'da hürriyet ve istiklâl aşkını imanlı coşkun şiirleriyle terennüm eden iki şâirdir.³ A. Schimmel de bu durumu şu sözleriyle dile getirmektedir: "Muhammed İkbâl'in, Müslüman şâir sıfatıyla yazdığı bazı şiirleri, kendisiyle aynı çağda yaşayan ve aynı maksatla şiir yazan Mehmed Âkif'in şiirlerine benzemektedir."⁴ Makalemizde Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkif'in şiirlerinden verilecek örneklerde onların tasavvufî motifleri ne kadar çok kullandığı görülecektir.

Münevver Ayaşlı, İkbâl'in Türkiye'deki muadilinin Mevlânâ (672/1273) değil Mehmed Âkif olduğunu ifade etmektedir.⁵ A. Schimmel ise, Hintli olmayan Müslümanlardan ilk olarak Muhammed İkbâl'in kıymetini itiraf eden şahsın Mehmed Âkif olduğu kanaatindedir.⁶

¹ Kazım Yetiş, "Âkif'in Yetiştigi ve Rol Aldığı Devir", *Süleyman Yalçın ve Arkadaşları Mehmed Âkif'i Anlatıyorlar*, Doğuş mat., İstanbul 1986, s.32, ss.17-32.

² Ahmet Kabaklı, "Âkifte Ülkü ve Düşünce", *Mehmed Âkif'i Anlatıyorlar*, s.39, ss.35-46; Faik Gözübüyük, "Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl", *Türk Yurdu*, Yıl: 50, Sayı: 280, Ocak 1960, s.49, (Makalenin tamamı için bkz. ss.49-51.)

³ Ahmet Kabaklı, *Mehmed Âkif*, Toker Yay., İstanbul 1972, s.89.

⁴ Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev., Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.13.

⁵ Münévver Ayaşlı, *İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim*, Güryay Mat., İstanbul 1973, s.154.

⁶ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev., Sofi Huri, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul 1964, s.XIII, (A. Schimmel'in "Eseri Takdim" yazısından.)

Mehmet Önder şâirlerimiz ile alâkalı olarak şöyle demektedir: Âkif ile İkbâl arasındaki ilk mektuplaşma 1930 yılından sonra Âkif Kahire’de iken gerçekleşmiştir. Âkif’in damadı Ömer Rıza Doğrul Konya’da “Mevlânâ ve İkbâl” üzerine bir konferans vermiş ve bu konferansta İkbâl’in Âkif’e gönderdiği mektubu okumuştur. Farsça mektubunda İkbâl şu cümlelere yer vermektedir: “Türk milletini, modern Türkiye’yi çok seviyorum. Bir gün Türkiye’yi hususen Mevlânâ-i Rûmî’nin Konya’daki mübarek makamını ziyaret etmek isterim. O mübarek toprakların beni, Mevlânâ’nın nâçizane bir müridi olarak kabul etmesini niyaz ediyorum. Gönlümün derinliklerinde bir gül bahçesi görür gibiyim. Ortasında alev alev bir ateş yanmakta ve ben pervaneler gibi o ateşe doğru koşmaktayım. O ateş Mevlânâ-i Rûmî’nin aşkı ve sevgisidir.”⁷

İkbâl’in bazı eserlerini ilk defa milli mücadele yıllarının Ankara’sında okuyan Akif, haberleşebilme ümidiyle ona Safahât’ını göndermiştir. Sebîlür-Reşâd idarehanesinde kendisini ziyaret eden Hindistanlı Müslümanlara emanet ettiği Safahât’ın İkbâl’e ulaşip ulaşmadığını bilemiyoruz. Ancak ulaşmış olsa bile, İkbâl Türkçe bilmediği için Akif’in eserini okuyamayacağı açıktır. Eğer okuyabilseydi, şüphesiz başta çalışma hakkındaki fikirleri ve devamlı faaliyet halindeki insan ideali olmak üzere bir çok meselede onunla aşağı yukarı aynı şeyleri söylediklerini, aynı sancıları çektiklerini görecekti. Bir süre sonra, Hindistan’dan İkbâl’in Peyâm-ı Meşrik ile Esrâr-ı Hodî (yahut Rumûz-i Bî-Hodî) isimli eserlerini alan Mehmed Âkif, Mısır’da bir dostuna yazdığı 8 Mart 1925 tarihli mektupta, bu eserin, Safahât’ını İkbâl’e vermek üzere emanet ettiği Hintlilerden gelmiş olabileceğini söylüyor ve belli belirsiz bir sitemle: “Şâirin kendisi tarafından İstanbul’a gönderilseydi, elbette baş tarafında imzası, iki üç kelime yazısı bulunurdu. Ne ise üzümü ye de bağını sorma derler. Biz üzümü seve seve, hatta sarhoş ola ola yedik. Kim gönderdiyse Allah razı olsun”⁸ der.

Mahir İz de Yılların İzi isimli eserinde, Mehmed Âkif ile birlikte Muhammed İkbâl’in eserlerini okuduklarından bahsetmektedir.⁹

Mehmet Önder bir hatırasını şu sözleriyle nakletmektedir: 1976 yılında Pakistan’ın Lahor kentinde Muhammed İkbâl’in evinde misafir edildiğimiz sırada,

⁷ Mehmet Önder, “İkbâl’in Yaşamı ve Mevlânâ Hayranlığı”, *Pakistan Postası*, Cilt: 24, Sayı: 1, Ocak 1976, s.14, ss.5-6,14; a.mlf., “Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl”, *Türkçe İkbâliyât (İkbâl Akademisi Dergisi)*, İqbâl Akademisi, Pakistan, 1993, s.106-107.

⁸ Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1380/1960, s.241; Beşir Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl”, *Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s.52-53.

⁹ Mahir İz, *Yılların İzi*, İrfan Yay., İstanbul 1975, s.139 vd.

İkbal'in küçük oğlu Cavid İkbâl, bize babasının özel kütüphanesini göstermişti. Kütüphanede Safahât'ın eski baskılarından bir nüshası da vardı. Mehmed Âkîf'in kendisini ziyarete gelen Hintli Müslümanlarla gönderdiğini söylediği Safahât belki de bu idi.¹⁰

Mısır'da Dâru'l-Fünûn müderrislerinden olan Abdülvehhab Azzam, Âkîf'in vefatı üzerine yazdığı yazıda, onunla İkbâl'in şiirlerini okudukları günleri özellikle vurgulayacaktır: "Toplantılarımızın en güzelleri Muhammed İkbâl'in şiirlerini okuduğumuz zamanlardır. İkbâl'i bana tanıtan o idi. Kendisi bir gün bana İkbâl'in Peyâm-ı Meşrik isimli eserini vermiş ve ben o sayede İkbâl'i sevmiştim. Vakit buldukça İkbâl'in şiir kitaplarından birini alır okurdum, O da dikkat ve istiğrak içinde dinlerdi. Arada bir bazı beyitlerin tekrarını isterdi. Beğendiği beyitler üzerinde durur, bunları takdir eder, yahut bazı beyitlerini içini çeke çeke dinlerdi. İkbâl'in şiirleri ona bazen heyecan, bazen serinlik, bazen de hüzn ve ıstırap verirdi. İkbâl'in Esrâr-ı Hodî eserini de birlikte okumaya başlamış, birkaç celsede bitirmiş, daha sonra yine onun Rumûz-i Bî-Hodî isimli eserini de aynı şekilde okuduktan sonra tekrarına karar vermiştik."¹¹

Mehmed Âkîf, İkbâl'in Farsça şiirlerini okur okumaz kendisine benzediğini farketmiş ve şunları yazmıştır: "Evvelki hafta bana Hind'in İslâm şâiri Muhammed İkbâl'in iki manzum eserini gönderdiler. Ben bu şairin ufak bir risalesini Ankara'da görmüş ve sahibini kendime benzetmişim. Şarkta yetişen tasavvuf büyüklerinin bütün şiirlerini okuduktan sonra Garp felsefesini adamakıllı hazmeden İkbâl, hakikaten yaman şair. Zaten Hint Müslümanlarından ismini bilmeyen, şiirlerini ezberlemiş olmayan yok. Urdu lisanında yazılmış olmak tabiidir. Ancak benim gördüklerim Farisî. Mevlânâ'yı çok okumuş, çok sevmiş. Ona mürşidim diyor. Nezdindeki iki eserin biri Peyâm-ı Maşrik'dir. Çok güzel gazelleriyle kıtaları var. Gazellerin bir ikisi bana sarhoş gibi nara attırdı."¹²

Abdülkadir Karahan'ın kanaati ise şu şekildedir: Türk şiir ve düşünce tarihinde Muhammed İkbâl'in tanınması ve sevilmesi, İstiklal şâirimiz Mehmed Âkîf'in onun

¹⁰ Mehmet Önder, "Mehmet Âkîf ve Muhammed İkbâl", *Millî Kültür*, Sayı: 57, Mayıs 1987, s.53, ss.51-53; Bu makale de dahil birkaç makaleye ulaşmamda yardımlarını gördüğüm Muhterem Hocam Prof. Dr. Süleyman Tülüçü Bey'e teşekkürü ifası gerekli bir borç bilirim.

¹¹ Ayvazoğlu, a.g.m., s.54-55.

¹² Edip, *Mehmed Âkîf*, s.240; Mehmet Önder, "Mehmed Âkîf ve Muhammed İkbâl", *Türk Kültürü*, Yıl: XXVI, Sayı: 297, Ocak 1988, s.6, ss.5-9; Ayvazoğlu, a.g.m., s.53; İkbâl, *Câvidnâme*, çev., Schimmel, s.10.

eserlerini tanıyıp okumaya başlaması ile olmuştur. Muhammed İkbal ve Mehmed Âkif, yirminci yüzyılın güçlü İslâm şâir ve düşünürleri, didaktik hüviyetleri ile toplumun yol göstericileri, dert ortakları ve daha temiz bir yaşamı özleyen, geçmişin şerefli tarihine bağlı, gelecek kuşaklarının mutluluğu için çalışan söz ustalarıdır.¹³

Âkif, İkbal'in aşağıdaki şiirini başarılı bir şekilde tercüme etmiş ve insan denilen varlığın iç dünyasını ifade edebilmek için şiirin de yetersiz kaldığını dile getirmiştir.¹⁴

"Figana söyletebilmek bu ıstırapı, hayal!
Diyordu şâiri Hind'in o feylesof İkbal;
Heyecana verdi gönülleri
Heyecanlı sesleri gönlümün;
Ben o nağmeden müteheyyicim;
Ki yok ihtimali terennümün."¹⁵

İkbal, heyecanla yaşadı, gönüllere heyecan vermek istedi. Her fırsatta Müslüman'a heyecan aşılayarak Hakkı ve İslâm'ı hâkim kılmasını istedi.¹⁶

Bu girişten sonra İkbal ve Âkif'in şiirlerindeki müşterek unsurları şu alt başlıklar halinde inceleyebiliriz:

Tasavvuf, tasavvufi remizler, Kur'ân, iman, tevekkül, şatahât-feryad, insan-melek, İslâm birliği, milliyet, çalışmak, sanat, muallim, taklit ve her iki şâirimizin fikir dünyalarını şekillendiren düşünürler.

Biz Âkif'in düşüncelerini genelde Safahât'tan ve İkbal'in birtakım kavramlara yüklediği anlamları ise, büyük ölçüde kendi eserlerine dayanarak; zaman zaman da,

¹³ Abdülkadir Karahan, *Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1973, s.25.

¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Âkif Hayatı ve Eserleri*, 2.bs., İrfan Yayınevi, İstanbul 1973, s.264.

¹⁵ Mehmed Âkif Ersoy, *Safahât*, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1977, s.514; Mehmet Âkif Ersoy, *Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyâtı*, haz. İsmail Hakkı Şengüler, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1992, IV, 212; İkbal'e ait bu dörtlük *Peyâm-ı Meşrik* isimli eserin "Şarâb-ı Bâki" bölümünde yer almaktadır. Ali Nihad Tarlan'ın yaptığı Türkçe çeviri ise şöyledir:

"Dostların perîşân gönlü benim nağmelerimden yandı, tutuştu.

Beni ise terennüm edilmesi muhâl olan o nağme, ıstırap ve buhran içinde kıvrandırdı." (Muhammed İkbal, *Şarktan Haber*, çev., Ali Nihad Tarlan, TTK Basımevi, Ankara 1956, s.107; Ahmet Albayrak, "The Status of Iqbal Studies in Turkey", (The Text of Paper was submitted at International Iqbal Conference 2003, "Perspectives on Iqbal, A World Survey of Iqbal Studies", organized by Iqbal Academy, VIIth session, on 23rd April, Lahore, Pakistan, p.1-2, footnote: 4.)

¹⁶ Yusuf Karaca, "Âkif ve İkbal", *İslâmî Edebiyat*, Sayı: 3, Ocak-Mart 1990, s.30, ss.28-30.

İkbal üzerine yapılan araştırmalardan istifade etmek suretiyle ortaya koymaya çalıştık.

1. Tasavvuf

Âkif hiçbir zaman gerçek mutasavvıflara ve tasavvuf düşüncesine karşı olumsuz bir tavır takınmamıştır. O'na göre gerçek mutasavvıflar İslâm'ın birer dinamik temsilcisidir. Şairimiz bu tavrını zikri geçen büyük zatlardan aldığı kıssaları Safahât'ında şiirleştirerek ortaya koymuştur. Âkif de diğer birçok şair gibi mutasavvıf olmadığı halde tasavvufi kavramlardan bir kısmını benimseyerek şiirlerinde kullanmıştır.¹⁷

M. Ertuğrul Düzdağ, "Südüler Türk'e tasavvuf diye olgun sırayı" mısraıyla başlayan şiirinden yola çıkarak Âkif'in tasavvuf ve tasavvuf felsefesine karşı olduğunu ifade edenlerin haksız olduğunu şu sözleriyle dile getirmektedir: "İlk bakışta bu beyitlerin tasavvuf aleyhinde yazılmış olduğunu zannedenler yanılırlar. Bundan maksat, hiçbir zaman olgun ve kâmil tarikat mürşitleri ve onların meslekleri değildir."¹⁸

"Südüler Türk'e tasavvuf diye olgun sırayı
Muttasıl şimdi hakikat kusuyor Sıtkı Dayı
Bu cihân boş, yalnız bir rakı hak, bir de şarap;
Kible: tezgâh başı, meyhâneci oğlan: Mihrâb.
Giğ, o 'Dîvân' mı ne karnağrısıdır, aç da onu,
Kokla bir kerre, kokar mis gibi "Sandıkburnu."¹⁹

Eşref Edip de Mehmed Âkif isimli eserinde Düzdağ'ın görüşünü teyit ederek şöyle demektedir: "Âkif'in karşı olduğu ve eleştirdiği tasavvuf, İslâmî ölçülere muhalif olan batınî tasavvuftur. O gerçek tasavvufu bundan ayırmıştır. Meselâ O, Gazzâlî (505/1111)'nin kudreti önünde eğilir, Mevlânâ'ya hayranlığını açıkça ifade ederdi."²⁰

İkbal, meşhur şâir Hâfız-ı Şirâzî (792/1390)'yi Müslümanları çalışma ve gayretten uzaklaştırdığı için yoğun bir şekilde eleştirmiş; bu düşüncesiyle aralarında babasının da bulunduğu bir çok kişinin haklı olarak tepkisini almıştır. Aldığı bu sert

¹⁷ Mustafa Tatcı, *Edebiyattan İçeri: Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s.409.

¹⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Safahât Tetkikleri*, Med Yay., İstanbul 1979, s.39.

¹⁹ Ersoy, *Safahât*, s.369; Sandıkburnu, Yenikapı'da tarihî meyhanelerin bulunduğu yerdir.

²⁰ Edip, *Mehmed Âkif*, s.331; Mehmet Önder, a.g.m., *Türkçe İkbaliyât*, s.103.

eleştirilerden dolayı, Esrâr-ı Hodî isimli eserinin ikinci baskısından Hâfız'ın aleyhine yazdığı satırları çıkarmıştır.²¹

Mehmed Âkif ile Muhammed İkbal'in şiirleri arasında şu hususta şaşırtıcı benzerlikler bulunmaktadır: Âkif tasavvufun özellikle vahdet-i vücûd mesleğinin arkasına gizlenerek haramı, meskeneti, dünyaya boş vermişliği telkin eden ve genellikle referans olarak da Hafız Dîvan'ını gösteren "ibâhiyye" mensuplarını hedef almıştır. O, Süleymaniye Kürsüsünde, hem Hâfız (792/1390)'a, hem de onun Dîvan'ını bir çeşit fetva kitabı gibi kullanan ve tasavvuf kisvesi altında "mey ü mahbûb" edebiyatı yapan şairlere şiddetle karşı çıkmıştır. Âkif bâtinîliğin bir kolu olan İbâhiyye için şöyle demektedir:

"Koca millet! Edebiyyâtı ya oğlan, ya karı...
Nefs-i emmâre hizâsında henüz duyguları
Sonra tenkîde giriş: hepsi tasavvufu dolu
Var mı sûfiyyede bilmem ki İbâhiyye kolu.²²
İçilir türlü şenâatler olur bî-pervâ
Hâfız'ın ortada Dîvân'ı kitâbü'l-fetvâ:
"Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer!
Urefâ mesleği; a'lâ, hem ucuz hem de şeker."²³

Son mısra Hâfız (792/1390)'ın 'nist redifli' ünlü gazelinin altıncı beytinin ilk mısraının tercümesidir. Söz konusu beyti Abdülbaki Gölpınarlı ise şöyle tercüme etmektedir: "Kimseyi incitme de dilediğini yap. Şeriatımızda bundan başka günah yok." Görüldüğü gibi Hâfız'ın Dîvân'ını fetvâ kitabı gibi görenleri Âkif ağır bir üslûpla eleştirmektedir. İkbal bu mevzûda da Âkif ile müştereklik arz etmek ve Hâfız'ı eleştiri sınırlarını zorlayan bir üslûpla tenkit etmektedir.²⁴

Nureddin Topçu Safahât'ı âdeta bir sûfinin suyu u sülûku sırasında geçtiği evreleri hatırlatırcasına şöyle değerlendirmektedir:

²¹ İkbal, *Câvidnâme*, çev., Schimmel, s.15; Muhammed İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben*, çev., Halil Toker, Şule Yay., İstanbul 1999, s.20.

²² İbâhiyye: Biz gûnahtan sakınma gücüne sahip değiliz deyip, her şeyi mubah gören mezhep taraftarları hakkında kullanılan bir tabirdir. (Muhammed A'la b. Ali et-Tehânevî, *Kitabu Keşşâfi Istilâhâtî'l-Fünûn*, I-II, Tashîh, Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulam Kadir, ez-İntişârât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalkûta, 1862, I, 126; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB., İstanbul 1993, II, 12)

²³ Ersoy, *Safahât*, s.169; Hâfız'ın ilgili beyti için bkz. Şemsüddîn Muhammed Hâfız-i Şîrâzî, *Dîvân-ı Hâfız*, nşr. Gânî-Kazvinî, Basım yeri yok, 1370/1951, s.67.

²⁴ Ayvazoğlu, a.g.m., *Muhammed İkbal Kitabı*, s. 44-45.

Birinci Safahât'ta şâir kendisine bir mesuliyet ideali aramaktadır. İkincisinde zihnine didaktik bir karakter vermiştir. Sonraki üç Safahât'ında, dış dünyadan hareket ederek kendi iç dünyasına kapanan, kendi benliğine temasın yakıcı sızılarını duyan bir sanatkarın feryatlarını dinleriz. Âsım, bu çile devrinden çıkmayı andırır. Evvelki, çılgın ve ateşli mürîd onda olgunlaşmış, muradına ermiş bir mürşit durumundadır. Altıncı Safahât'ta nazım gibi şiirin, hayat gibi hikmetin, insanlık gibi milliyetin kemâl derecesini bulan ve onun hayat anlayışının ve dünya görüşünün tam bir sentezini müşahade ederiz. Rabbini arayan ruhun çile ve dua döneminden murada erme devresine geçtiği eseridir. Allah'a intikal için hazırlık tamam olmuştur. Yedinci Safahât'ı ise, ideal âlemi arayışın en kuvvetli terennümlerini, mistik bir ruhun feryatlarına sarılmış olarak buluruz.²⁵

Âkif, "Gece, Hicrân ve Secde" şiirlerinde vahdet-i vücûd felsefesini şiirleştirmiş ve adetâ burada mistik şahsiyete bürünmüştür. O, burada Allah'a olan derin özlemini anlatıyor, onu görmemenin hasretiyle yandığına işaret ediyor. Âkif'in bu şiirleri, onun içine düştüğü yeisin verdiği ıstıraptan kurtulmak için, maddî varlığından nasıl uzaklaşmaya çalıştığını ve bir derviş edasına büründüğünü göstermektedir.²⁶

Hatta Âkif 23 Mart 1341 tarihli mektubunda içinde bulunduğu durumu açıklamak maksadıyla şöyle demektedir: "Dervişliğe istidadım, alabildiğine artıyor."²⁷ Âkif, secde şiirini kendisine okuyunca, Hasan Basrî Bey, "Üstad, siz vâdî değiştiriyorsunuz sanırım" demekten kendini alamamıştır. Hasan Basri Bey bu soruyu hayret ve şaşkınlıkla sormuş olmalı, çünkü şiirlerini yakından ve yaşayarak takip ettiği üstadı gerçekten vâdi değiştirmiştir. Âkif'in cevabı şu olur: "Hayır Kardeşim! Benim asıl vâdim budur. Şimdiye kadar neşrettiklerim cem'iyet-i beşeriyeye hizmet için yazılmış manzûmelerdir."²⁸

Burada Âkif'in "Gece, Hicrân ve Secde" şiirleriyle ilgili olarak Nureddin Topçu'nun şu değerlendirmesini zikretmemiz uygun olacaktır: Âkif evvelce mistik değildi. Vahdet-i vücûda inanmıyordu. Yurdundan ayrıldıktan sonra, hicranın, hasretin ne demek olduğunu iyice tatmış ve kendisinde Mevlânâları mesteden

²⁵ Nureddin Topçu, *Mehmed Âkif*, haz. Ali Nihad Tarlan ve Arkadaşları, 2.bs., Çeltüt Mat., İstanbul 1961, s.32-33.

²⁶ Tansel, a.g.e., s.129.

²⁷ Edip, a.g.e., I, 289-290; Tansel, a.g.e., s.123.

²⁸ Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme*, İstanbul 1966, s.261; İsmail Kara, "İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri Üzerine Birkaç Not", *İslâmiyât*, IV, (2001), Sayı: 4, s.45, ss.37-53; Orhan Okay, *Mehmed Âkif (Bir Karakter Heykelinin Anatomisi)*, Akçağ Yay., Ankara, 1989, s.132.

mistisizm zuhûr etmiştir. İslâm'da tasavvuf olarak bilinen mistiklik, dış hayatımızdan muayyen hareketler halinde tatbik edilen kâidelerden, iç hayatın tecrübelerine geçiştir. İlâhî bir kaynaktan gelerek içimizde yaşanan böyle bir sezgi sâyesinde Âkif, "Gölgeler"deki son şiirlerinde, vahdet-i vücûd değilse de, vahdet-i şühûd mertebesine ulaşmış bulunuyordu. Mümin Allah'ı eserleriyle tanır. Mistik bu bilgi ile tatmin olmaz. Çünkü o, mutlak varlığın temâşâsına âşıktır. Âkif'te bu hasret daha önce de varlığını hissettirmişti. O, "Hakk'ın Sesleri"nde, Hâlik'ına şöyle sesleniyordu:

"Tecellî etmedin bir kerre, Allah'ım cemâlinle!"²⁹

Âkif'in idealist sanatının sonunda bu mistik temâşâ hasreti kendisinde bir ihtiras haline geldi. Sadece şekilden ibâret bir din onu tatmîn etmiyordu. İlâhî temâşâyâ ulaşmadıktan, ona yaklaşmadıktan sonra, sadece bir vâsıta olan ibâdet hayatında kalmanın ne mânâsı vardı?

"Nedir mânâsı, mâ'bûd olmadıktan sonra, mihrâbın,

Rükûun, haşyetin, vecdin, bütün bîçâre esbâbın?"³⁰

Eşref Edip "Hicrân" manzûmesiyle ilgili bir anısını şöyle anlatmaktadır: "Âkif'le birlikte "Hicrân" şiirini okuyorduk. "Ben bunu pek anlamadım." dedim. "Anlaşılmayacak nesi var?" diyerek bana kızdı. Sonra okumaya, izah etmeye başladı: "Buradaki mabetten maksadım kalp, yani, gittim o boş kalbi ilimle irfanla süsledim. Çünkü oraya Mabûd girecekti. Ne yanılsamış hesâbım; hiç kapımdan geçmez oldun bak! Demek ki, ben aldanmışım; orası, ilimle, zahirî şeylerle aydınlanmıyormuş. Sonra onları söküp atıyorum."³¹ Âkif'in bu tutumu mutasavvıfların kalbe attığı önemle, kalp tasfiyesi ile ilgili fikirleriyle birliktelik arz etmektedir.

Mithat Cemal, Âkif'in "Gece, Hicrân ve Secde" gibi tasavvuf içerikli şiirlerinde, his mistisizminin değil, fikir mistisizminin var olduğunu, Orhan Okay ise kanaatimize göre bunun aksine ve daha doğru bir tespitle, şâirin dinî fikirlerinin adı geçen şiirlerde mistik duygulara dönüştüğünü ve bu sebeple tasavvufî bir hal yaşadığını ifade eder.³² S. Hayri Bolay da bu görüşü teyit ederek, Âkif'in derin kültür ve inancının kendisini ömrünün sonunda ilahî aşka tutuşturarak, tasavvufî bir anlayışa ulaştırdığını ifade

²⁹ Ersoy, *Safahât*, s.194.

³⁰ Ersoy, *Safahât*, s.490; Topçu, *Mehmed Âkif*, haz. Tarlan ve Arkadaşları, s.64-65.

³¹ Edip, a.g.e., I, 165.

³² Mithat Cemal, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1986, s.213; Okay, a.g.e., s.55, 132.

etmektedir.³³ Bu bağlamda, Âkîf'in Mısır'daki inzivâ hayatında senelerce Kur'ân tercümesiyle meşguliyeti sırasında takvâ sahibi bir Müslüman oluşunu³⁴ da dikkate almak gerekir.

Eşref Edip, Mehmed Âkîf'in İkbâl için "O, asrımızın Celâleddîn-i Rûmî'sidir."³⁵ dediğini ifade etmektedir.

Ali Nihad Tarlan şöyle demektedir: "Âkîf, tamamen şerîata bağlı olup, tasavvufu rûhen yaşamış bir insan görünümü vermektedir. Belki geniş kültürü ve İran edebiyatını tanınması, Mevlânâ'nın Mesnevî'si ve Dîvân-ı Kebîr'i ile iştigâli ve eserlerindeki tasavvufî konular onun tasavvuf yoluna yabancı olmadığını gösterir. Ne var ki, içini daima sızlatan millet ve vatan sevgisi, bu madde asrında tasavvufun bir kurtuluş yolu olamayacağı kanaatiyle rûhunun bu cephesini bize ifşâ etmesine imkan vermiyor. O çok takdir ettiği İkbâl gibi, tasavvuftaki dinamizmi keşfedememişti. Nakşebendî tarikatına mensup olan babası da ona tasavvuf terbiyesi vermemişti. Âkîf tasavvuf terbiyesi alsaydı, belki de onun hâkim tarafı akıl ve mantık olan mizacına uygun gelmeyecekti. Ancak yine de tasavvuf onda bir iç meselesiydi. Çok geniş ve şuurlu müsâmahası da belki buradan gelmekteydi."³⁶ Babasının bir tarikat mensubu olmasının, Âkîf'in hayatının sonuna doğru Mısır'da geçirdiği dönemde tasavvufa yönelişinde gayr-i ihtiyârî bir rolünün olduğu düşünülebilir.³⁷

2. Tasavvufî Remizler

Aşağıdaki dörtlükte görüldüğü gibi Âkîf, tasavvufta çokça kullanılan birkaç kavramı bir arada kullanmıştır. O, gözlerin Allah Teâlâ'dan başkasını görmemesini, vecde gelip, âlem-i kesretten uzaklaşarak âlem-i vahdete dalmasını, halkın değil, her şeyin yaratıcısı olan Hâlık'ın müşâhede edilmesini istemektedir:

"Dalgalsın da denizler gibi kalbinde celâl,
Görmesin dîdelerin reng-i sivâ, reng-i zılâl.

³³ Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 2.bs., Töre-Devlet Yay., İstanbul 1979, s.41.

³⁴ Edip, *Mehmed Âkîf*, s.207.

³⁵ Edip, *Mehmed Âkîf*, s.23.

³⁶ Ali Nihad Tarlan, *Mehmed Âkîf ve Safahât*, s.48-49; a.mlf., *Mehmed Akif His Life and Works*, Publication of The Ministry of Culture and Tourism, Ankara, 1986, p.25; Mehmet Demirci, *Yahya Kemal ve Mehmet Âkîf'te Tasavvuf*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1993, s.73.

³⁷ Krş: A. Vahit İmamoğlu, *Mehmed Âkîf'te Dinî Hayatın Psikolojisi*, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 1991, s.78; Muhammed İkbâl'in tasavvufî konularla ilgili görüşlerini ayrı bir çalışma konusu yaptığımız için burada tekrar etmeyi uygun bulmadık. Bu çalışma için bakınız: İsa Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.

Vecde gel, vahdete dal, âlem-i kesretten uzak...

Yalınız Sâni'i gör, san'atı masnûu bırak!"³⁸

"Bakarsın her taraf zulmet, fakat bir zulmet-i rûşen!

Semâ bîdâr ve her yıldız cemâlullâh'a bir revzen."³⁹

Burada da Âkif, gökyüzündeki yıldızların her birinin Allah Teâlâ'nın cemâline birer pencere olarak kabul edilmesini arzulamaktadır. Mutasavvıflar gibi Âkif de bütün mevcudâtın asıl varlığının Allah Teâlâ'nın varlığına bağlı olduğunu şu beytiyle ifade eder:

"Çemen emvâc-ı nûrundur, fidanlar yâl ü bâlindir.

Sulardan akseden sûret, cemâl-i lâ-yezâlidir."⁴⁰

Âkif aynı şiirin daha sonraki beyitlerinde de tıpkı bir mutasavvıf gibi vahdet-i vücud mesleğini haykıran bir edâ ile şöyle seslenir:

"Tecellî etti artık, anladım: Sensin bütün dünyâ...

Bu senlikte fakat ey yâr-i gâib, ben neyim âyâ?"⁴¹

"Alan sensin, veren sensin, senin hükmündedir dünyâ."⁴²

Âkif'in aşağıdaki beyitleri Eşrefoğlu Rûmî (874/1469) ve Niyazî-i Mısırî (1105/1694) gibi mutasavvıfların terennümlerini aratmayacak türdendir:

"Mü'minlere imdâda yetiş merhametinle,

Mülhidlere lâkin daha çok merhamet eyle;

Gümrâhlarındır ki karanlıklara dalmış,

Bir rehber olur necm-i emel yok da bunalmış!

Sensin bu şebistâna süren onları elbet,

Senden doğacak doğsa da bir fecr-i hidâyet.

Mülhid de senin, kalb-i muvahhid de senindir;

³⁸ Ersoy, *Safahât*, s.160; Eminim ki o zaman Allah'ın celâl ve azameti yüreğinde denizler gibi dalgalanacak, gözlerin Allah'ın dışında başka bir renk, başka bir gölge görmez hale gelecektir. Artık kesret âleminden kurtulup vecde gel, birlik âlemine dal. Bırak sanatı ve sanatkârı da sadece yaratıcı gör. (*Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, haz. Şengüler, II, 27.)

³⁹ Ersoy, a.g.e., s.102; Etrafın karanlık olduğunu görürsünüz, ama nurlar saçan bir karanlıktır bu! Gökyüzü de uyanıktır. Yıldızların her biri Allah Teâlâ'nın cemâline doğru açılan birer pencere olmuşlardır. (*Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, haz. Şengüler, I, 301.)

⁴⁰ Ersoy, a.g.e., s.141; Çimenler senin nurunun dalgaları, fidanlar sendeki boy posun simgesi, sulardan akseden dolunay ise, senin sonsuza dek sürececek olan güzelliğindir. (*Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, haz. Şengüler, I, 435.)

⁴¹ Ersoy, a.g.e., s.142; İyi ama, ey görünmeyen sevgili, her şey "sen" olunca, o "şey"lerin bir parçası olan ben neyim acaba!.. (*Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, haz. Şengüler, I, 439.)

⁴² Ersoy, a.g.e., s.192.

İlhâd ile tevhid nedir? Menşei hep bir.”⁴³

“Hulâsa, nazra-i îmânımın önünde cihân

Senin sahîfe-i zâtın, senin meâlidir.”⁴⁴

Âkif, dostu olan Bursalı Hâfız Emîn'e mevlidlerde okusun diye yazmış olduğu “Na't”ları mevlidden sonra yırtıyordu; ona göre, şiiri Peygambere yetişemezdi; Hz. Peygamber'e na't yazılamazdı. Hattâ Âkif, Peygamberimize hürmeten “makta” beyitlerine adını yazmazdı.⁴⁵

“Ne irfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır,

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.”⁴⁶

Âkif, burada ahlak ile Allah korkusunun yakın alakasına dikkat çekmektedir.

“Henüz yâdımdadır bezminde medhûş olduğum demler;

O demlerdir ki yâdımdan kopar beynimde bin mahşer!”⁴⁷ beytiyle Âkif, misal aleminin ilâhî hatırası ile yanıp tutuştuğunu dile getirmektedir. Yine o bu sebeple vuslat için can atmaktadır.⁴⁸

“Ömürler geçti sen yoksun, gel ey bir tânecik Ma'bûd,

Gel ey bir tânecik gâib, gel ey bir tânecik Mevcûd.”⁴⁹

Ali Nihad Tarlan'ın deyimiyle, “tasavvuf'a âşinâ bir göz Âkif'ten alıntılıdığımız mısralar içerisinde büyük bir mutasavvıfı temâşâ eder.”⁵⁰

Safahât'tan örnek olarak aldığımız yukarıdaki tasavvuf ve mutasavvıflarla alakalı beyitleri Âkif'in tasavvufî neşveden ve mutasavvıflardan ne kadar etkilendiğinin bir göstergesi sayılabilir.

İkbal'in şiirlerinde tasavvufî remizlerin kullanılmasına örnek olması açısından aşağıdaki şiirlerini gösterebiliriz. Bunun örnekleri çoktur:

⁴³ Ersoy, a.g.e., s.22; Ey Rabbim inananların imdadına merhametinle yetiş! Seni inkâr eden dinsiz sapıklara ise daha çok acı!.. Çünkü onlar kalpleri kararıp dünyaları zindan olan kullarıdır. Zifiri karanlıkta yollarını kaybeden sapıklardır. Kendilerine kılavuzluk edecek bir kurtuluş yıldızı bulamadıkları için bunalım içindedirler. Sana inananın inançlı kalbi de senindir, dinsizin seni inkâr eden fikri de senindir. Zaten inanmakla inanmamak konusu nedir ki... Her ikisinin de kaynağı bir değil mi? (Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı, haz. Şengüler, I, 53.)

⁴⁴ Ersoy, a.g.e., s.60.

⁴⁵ Cemal, Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif, s.179.

⁴⁶ Ersoy, Safahât, s.308.

⁴⁷ Ersoy, a.g.e., s.487; Seninle olduğum anların heyecanını hâlâ yaşamaktayım. O anları her andığımda beynimde binlerce mahşer kopuyor. (Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı, haz. Şengüler, IV, 123.)

⁴⁸ Demirci, Yahya Kemal ve Mehmet Âkif'te Tasavvuf, s.88.

⁴⁹ Ersoy, Safahât, s.488.

⁵⁰ Tarlan, Mehmed Âkif ve Safahât, s.48-49.

“Ruhundaki vecd kabiliyetinden gafil oturup durma; kalk, ay ve yıl ile ölçülmeyen zamanı elde et.”⁵¹

“Seni idare edenlerin îmânı vecdsiz, böyle idarecileri at, geç, öyle namazdan vazgeç.”⁵²

“Niyaz makamında sen çılgınlığı dizginle;

Oraya akıllı git, yakası parçalanmış,

Bir halde sakın gitme.”⁵³

“Aşkın ve cezbenin cemâli onu şiirle dile getirmektir.

Aşkın ve cezbenin celâli ise kimseye minnet etmemektir.

Aşkın ve cezbenin kemâli, üstün zeka ve görüşüdür Hz. Ali'nin.

Aşkın ve cezbenin zevali de Râzî'nin felsefeciliğidir.”⁵⁴

“Keşmir'in beyaz başlı dağlarına bir bak...

Dağ ve derelerde bulut yığınları, Hallâc'ın yayından uçan pamuk parçaları gibi.

Dağ, deniz, güneşin batışı. Orada Allah'ı perdesiz olarak gördüm.

Meltemlerle beraber Neşat'ta dolaştım.”⁵⁵

3. Kur'ân

Gerek Osmanlı gerekse diğer İslâm ülkelerinde özellikle Batı kültürünün etkisinde kalanların, İslâm ülkelerindeki ilmî ve teknolojik geriliğin en önemli müsebbibi olarak İslâm'ı görmeleri ve göstermeleri İkbâl ve Âkîf gibi bir çok İslâm âlimini gayrete getirmiş, onları İslâm'ı müdâfaaya ve Kur'ân-ı Kerîmi tetkîke zorlamıştır.⁵⁶

Mithat Cemal şöyle demektedir: “Âkîf'in dimağına Kur'ân, sanki Hâfız Osman hattıyla ve Hafız Mehmed Çelebî tezhîbinin secâvendleriyle⁵⁷ yazılmıştı: İstedîği anda

⁵¹ İkbâl, *Şarktan Haber*, çev., Tarlan, s.125.

⁵² Muhammed İkbâl, *Bâl-i Cibrîl: Cebrâil'in Kanadı*, çev., Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983, s.51.

⁵³ Muhammed İkbâl, *İkbâl'den Şiirler Zebûr-u Acem*, çev., Ali Nihat Tarlan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, s.260.

⁵⁴ İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s.91.

⁵⁵ Schimmel, *Câvidnâme*, s.375.

⁵⁶ Celal Kırca, “Mehmed Âkîf'in Şiirlerine Konu Ettiği Âyetler ve Tahlili”, *Kur'ân ve Bilim*, Marifet Yay., İstanbul 1996, s.259, ss.257-277.

⁵⁷ Secâvend, Kur'ân-ı Kerîmi manaya uygun ve doğru okuyabilmek için konulan işaretlere verilen isimdir. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 15.bs., Aydın Kitabevi, Ankara 1998, s.927.)

her âyeti yerli yerinde kafasında bulurdu. Yaşı ilerledikten sonra unutmayayım diye her sabah ezbere Kur'ân'dan bir cüz okurdu."⁵⁸ Kur'ân şâiri diye bilinen Mehmed Âkif'in kültür ve seçiyesini de Kur'ân oluşturmuştur.⁵⁹ Ahmet Kabaklı'nın "Kur'ân Müslüman'ı"⁶⁰ olarak vasıflandırdığı Âkif şöyle seslenir:

"Doğrudan doğruya Kur'ân'dan alıp ilhamı
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı"⁶¹
"Diyor Kur'ân: "Bilenler bilmeyenler bir değil. Heyhât
Nasıl yeksân olur zulmetle nûr, ahyâ ile emvât!"⁶²
"Çünkü biz bilmiyoruz dini, evet bilseydik,
Çâre yok gösteremezdik bu kadar sersemlik...
Lafzı muhkem yalınız, anlaşılan, Kur'ân'ın,
Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz mânânın:
Ya açar Nazm-ı Celîl'in bakarız yaprağına;
Yahud üfler geçeriz, bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'ân bunu hakkıyla bilin
Ne mezârlıkta okunmak, ne de fal bakmak için."⁶³

İkbal ve Âkif, Kur'ân ahlakıyla ahlaklanmış, kâmil ve samimi bir Müslüman olarak Kur'ân'ın gereği gibi anlaşılması ve yaşanmasını arzulamışlardır.

İkbal şöyle der: "Kur'ân-ı Kerîm insanlara hayat veren bir kitaptır. Onun ezeli hikmeti içerisinde hayatın tekvin sırları vardır."⁶⁴

İkbal İslâm'ın bir zamanki izzetini Kur'ân-ı Kerîm'e saygı ile bir gören "Cevâb-ı Şikve"deki şiirinde şöyle seslenir:

"Haydar fakrı var idi, Devlet-i Osmanî'de,
Atalara manevî bağlantımız ne yandan?
İşte o bir zamandı gayretliydi Müslüman,
Elbette izzet gider, terkedilirse Kur'ân."⁶⁵

⁵⁸ Cemal, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif*, s.193.

⁵⁹ Cemal, a.g.e., s.191.

⁶⁰ Kabaklı, a.g.e., s.90.

⁶¹ Ersoy, *Safahât*, s.418.

⁶² Ersoy, *Safahât*, s.146.

⁶³ Ersoy, a.g.e., s.170.

⁶⁴ Celal Celalîzâde, Bediüzzaman ve Muhammed İkbal'in Fikirlerinin Mukayesesi, *Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu III*, 24-26 Eylül 1995, Yeni Asya Yay., İstanbul 1996, s.532, ss.530-542.

⁶⁵ Muhammed İkbal, "Cevâb-ı Şikve", çev., Ali Genceli, *Pakistan Postası*, Cilt: 24, Sayı: 2, Şubat 1976, s.17; İsa Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs, İstanbul, 2004, s. 296.

Bir milletin düstûru olmazsa düzeninin de olmayacağını ifade eden İkbâl şöyle seslenmektedir:

“Senin sırrın yaşayan Kur’ândadır. O Kur’ân ki, hikmeti ezeli ve ebedîdir.

Hayatın şekillenmesi onun sırlarının bir nüshasıdır. Devamsızlık onunla devam buldu.”⁶⁶

İkbâl yine Kur’ân-ı Kerîm ile alâkalı olarak şöyle demektedir:

“Hakk’ı sana ancak Kur’ân anlatır.

Her ne isteğin varsa orada ara.”⁶⁷

Muhammed İkbâl, Kur’ân’ın insanlarda her dem daha geniş bir gerçeklik hissi uyandırdığını söylüyordu. Fazlurrahman da İkbâl’in Kur’ân’ı hep yeniden ve kendisine vahyolunuyormuş gibi gördüğünü ifade ediyordu.⁶⁸ Çünkü İkbâl hayatın bugün ve gelecek ile birlikte geçmişe de yaslandığını ifade ediyordu.⁶⁹

Fazlurrahman’a göre İkbâl, Kur’ân’ın temel şevkinin, bir evren düzeni yaratmaya matuf olduğunu söyleyip, ‘hareketçi’ olduğu tespitinde haklıdır.⁷⁰

“Hint’te din ilmini kim nereden öğreysin?

Ne bir yerde amel zevki, ne de derin fikirler

Aşk halkasının sûfilerinde nerede şimdi düşünmek için cür’et

Yazık! Mahkûmiyet, kölelik ve tahkikte düştüler zeval içine

Kendileri değişmiyor, Kur’ânı değiştirmekteler

Ka’be’nin fakirleri ne kadar tevfiksizler

Şu köle zihniyetlilerin nazarında eksiktir Kur’ân

Çünkü kölelik dersini onda bulamıyor mü’minler.”⁷¹

Schimmel İkbâl-Kur’ân ilişkisini tek bir cümle ile şu şekilde ifade etmektedir: İkbâl’in belâgatlı şiiri, Kur’ân’ın mesajını yeniden yorumlamıştır.⁷²

⁶⁶ Muhammed İkbâl, *Esrâr ve Rumûz (Rumûz-u Bihodî) Benlik ve Toplum*, 2.bs., çev., Ali Yüksel, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s.143.

⁶⁷ İkbâl, *Esrâr ve Rumûz (Rumûz-u Bihodî)*, çev., Yüksel, s.145.

⁶⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’ân*, çev., Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ankara 1996, s.7.

⁶⁹ Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslâm’ı Yeniden Düşünmek*, Kitâbiyât, Ankara, 2000, s.23.

⁷⁰ Çiftçi, a.g.e., s.172.

⁷¹ İkbâl, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım (Darb-ı Kelîm)*, çev., Toker, s.113.

⁷² Annemarie Schimmel, “Muhammad Iqbal”, *The Encyclopedia Americana*, I-XXX, Americana Corporation, New York, 1829, XV, 367.

İkbal felsefe mantığına sahip olmayan mutasavvıf ve ulemâ hakkında şunları söyler: “Bir sûfî ve bir âlim Kur’ân’ın felsefesinden mahrûm olursa, Kur’ân’dan bir şey anlayamaz. Sûre-i Yâsîn’i bir hastaya okur ki, ta suhûletle ölebsin.”⁷³

Âkif ve “İkbal, Kur’an’la nefes alıp veren ve tüm düşünce ve yaşayışlarını Kur’an’a göre şekillendiren birer iman ve fikir adamıdır.”⁷⁴

Görüldüğü gibi Kur’ân her iki şâirin fikir ve şahsiyetinin oluşmasında en temel etkindir.

4. İman

Âkif şöyle der:

“Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvâr
Benim î mân dolu göğsüm gibi serhaddim var.”⁷⁵

İkbal ise şöyle seslenir:

“Eğer ben bu lahûtî müessese olan î mân mektebine intisâb etmeseydim, bugünkü şahsiyetimi bulamazdım. Artık bütün isti’dât ve kâbiliyetlerim söner giderdi ve ömrümün neticesi hüsrân, hayatımın her ânı zehirler gibi hicrân olurdu.”⁷⁶

“Arş-ı A’lâ’dan daha kısa değildir, insanoğlunun göğsü îmanla dolarsa;
Her ne kadar bu topraktan yaratık, gök kubbe ile bağlanmışsa da!..”⁷⁷
Her iki şâirimiz de kâmil imana sahip birer mümin idiler.

5. Tevekkül

İkbal ve Âkif gitgide yanlış yorumlanarak özünden uzaklaştırılmış kavramlardan birisi olarak gördükleri tevekkül üzerinde de hassasiyetle durmuşlardır.

Âkif kader ve tevekkülü kendi anlayışlarına uygun bir biçimde yorumlayanların yüzünden, dinin âdetâ tanınmayacak bir görünüme büründüğünden yakınır. O buna sebep olanlara “alçaklar, yüzüzler” der ve tevekkülün bu durumunun adı geçen karakterdeki şahısların alınlarında kapkara bir leke olduğunu ifade eder:

“Tevekkül inmek için tâ bu şekl-i mübtezele.
Nasıl uyuttunuz efkârı, bilsem ey hazele?

⁷³ Celalizâde, a.g.m., s.538, *Külliyât-ı İkbal*, s.190’dan naklen.

⁷⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Yeniden Yapılanmak Kur’âna Dönüş*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1996, s.101.

⁷⁵ Ersoy, *Safahât*, s.525.

⁷⁶ Ebu’l-Hasan en-Nedvî, *Büyük İslâm Şâiri: Dr. Muhammed İkbal*, çev., Ali Ulvi Kurucu, 2.bs., Hilal Yay., İstanbul 1990, s.46-47.

⁷⁷ İkbal, *Cebrâil’in Kanadı*, çev., Karaca, s.98.

Nasıl durur acep alnında şer'-i ma'sûmun

Bu simsiyâh izi hâlâ o levs-i meş'ûmun.

Tevekkül öyle yaman bir şîâr-ı îmândı,

Ki kahramân-ı fezâil denilse şâyandı.⁷⁸

"Allah'a dayandım diye sen çıkma yataktan...

Mâ'nâ-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!"⁷⁹

Âkif tevekkül ile ilgili olarak şunları ifade eder: Kanâati, sabrı ve tevekkülü yanlış anladık. Hele tevekkül, hiç bizim anladığımız mâhiyette mi? Tevekkül, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hadîs-i şerîflerin işâret ettiği tevekkül, bütün esbâba sarıldıktan sonra yapılan tevekküldür.⁸⁰

Aşağıdaki beyitlerde de Âkif, anlam içeriği boşaltılmış tevekkül anlayışıyla çalışmayan bu türden insanları Allah Teâlâ'ya karşı saygısızlık yapan insanlar olarak değerlendirmektedir:

"Çalış!" dedikçe şer'îat, çalışmadın durdun,

Onun hesâbına bir çok hurâfe uydurdun!

Sonunda bir de 'tevekkül' sokuşturup araya ,

Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!...

Ya sen nesen? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!

Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu!

Hudâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ;

Utanmadan da 'tevekkül' diyor bu cür'ete... Ha!"⁸¹

İslâm düşüncesindeki tevekkül çoğu zaman yanlış anlaşılmış, esasında izzet makamında olması icap eden hakîkî Müslüman'ın, zillet halini kabullenmesi gerektiği sanılmıştır. Halbuki böyle bir düşünce İslâmî prensiplere tamamen aykırıdır.⁸²

Çağdaş Âkif gibi İkbâl de, Müslümanları yeniden azimle çalışmaya ve yanlış tevekkülü bırakmaya teşvik etmektedir. Bizzat İslâm yolu ile içinde yaşadığımız

⁷⁸ Ersoy, *Safahât*, s.271; Bilmek istiyorum, ey alçaklar, tevekkülü bu derece düşük ve anlamsız hale getirmek için halkı nasıl uyuttunuz? O uğursuz pislüğün simsiyah izleri masum şer'îatın alnında hâlâ nasıl duruyor, anlamıyorum? Tevekkül imanın öyle bir değerli işareti idi ki, ona, faziletlerin fazileti dense yeri idi. (*Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, haz. Şengüler, II, 313.)

⁷⁹ Ersoy, a.g.e., s.469.

⁸⁰ Mehmed Âkif Ersoy, *Kur'ân-ı Kerîm'den Ayetler*, Derleyen: Ö. Rıza Doğrul, Nakışlar Yay., İstanbul 1976, s.116-117.

⁸¹ Ersoy, a.g.e., s.268.

⁸² Leyla Melek Kermenli, "İslâm'da Tevekkül ve Muhammed İkbâl", *Pakistan Postası*, Cilt: 21, Sayı: 6-7, Haziran-Temmuz 1973, s.14, ss.13-15.

dünyanın insanın kendisine hiçbir şekilde uzak olmadığını ve Allah'ın ruhu ile mukaddes varlığından tamamen uzak bulunmadığını anlatmaya çalışmaktadır. Müslümanları kuvvetli olmaya, kişiliklerini ve onurlarını korumaya sevk etmek istemektedir.⁸³

6. Şatahât-Feryad

Her şeyi veren Allah olduğu için, O'na yalvarmak ve her dileğin gerçekleşmesini bütün çabalar harcadıktan sonra O'ndan beklemek doğaldır. Bununla beraber İkbâl'in bazen Allah'tan bile şikayetçi olduğu görülmektedir. Oysa ki, o da "Allah'ın yaptıklarından sorumlu olmadığını"⁸⁴ pek iyi bilmektedir. Ancak İslâm ülkelerinin karşılaştıkları güçlükler, içine kapandıkları gerilik surları, aşılması zor ekonomik setler, onu bazı şiirlerinde ve sözün gelişi "Şikvâ"da şu anlamda mısralar yazmaya kadar götürmüştür.

"Niçin kafirlerin memleketi para ve güzellikle dolmuştur. Allah müminleri niçin unutmıştır ve o müminler ki bin üç yüz yıldan beri tevhide yönelmişlerdir. Neden kafirler bu dünyada saray ve huri sahibidirler de; buna karşılık neden zavallı Müslümanlar bunlara ancak cennette kavuşabileceklerdir."⁸⁵

"Neden Müslümânların malı mülkü ve dünyâ serveti yok.

Halbuki senin mal ve mülkünün haddi hesabı yok.

Bizim halimiz başkalarına maskara olmaktır, yoksulluktur, rezilliktir.

Senin yolunda can verenlerin mükâfatı zellilik midir?"⁸⁶

İkbâl, dinî açıdan fazla ileri gittiğini anladığı, kötümser ve isyancı gözükken bazı şiirlerindeki duygu ve görüşlerini, başka şiirlerle ara sıra düzeltmiştir. Meselâ "Şikvâ"daki şikayetlerinin nedenlerini "Cevâb-ı Şikvâ"da kendisi buluvermiş ve böylece Cenâb-ı Hak'tan değil, bizzat Müslümanlardan şikâyet etmenin gerektiği sonucuna varmıştır. İşte onun bu bağlamda değerlendirilebilecek bazı mısralarından örnekler:

"Müslümanların kalplerinde imân ateşi ve Allah aşkı kalmamıştır. Onlar, Hz. Peygambere olan sevgilerini unutmuşlardır. Aslında dinî köklere dayanan vahdeti

⁸³ Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, çev., İbrahim Sarmış, Girişim Yay., İstanbul 1986, s.213.

⁸⁴ "Allah yaptıklarından sorumlu değildir, onlar ise sorumlu tutulacaklardır." (Enbiyâ, 21/23)

⁸⁵ Muhammed İkbâl, "Şikve" (Şikayet), çev., Ali Genceli, *Pakistan Postası*, Cilt: 24, Sayı: 1, Ocak 1976, s.17; Karahan, a.g.e., s.62.

⁸⁶ Yusuf Karaca, "Muhammed İkbâl", *İslâmî Edebiyat*, Sayı: 3, Kasım-Ocak 1988-1989, s.45, ss.45-47.

değiştirip yerine madde alemine dayalı bir milliyetçilik konulmak istenmiştir.”⁸⁷ İkbâl’in mürşidi Mevlânâ ondan yedi yüz yıl önce, kusur varsa, bunun İslâm dininde değil de bizim Müslümanlığımızda aranması gerektiğini şu mealdeki bir beyti ile çok güzel ifadelendirmişti:

“İslâm, aslında hiçbir kusur taşımaz, var olan her kusur bizim Müslümanlığımızdadır.”⁸⁸

İkbâl gibi, Mehmed Âkif de, Allah’a olan sonsuz teslimiyet ve güvenine rağmen, aşağıda örnekleri sunulan şiirlerinde, bazen Allah’a yakarırken sanki isyankâr bir ruh haleti sergilemektedir.⁸⁹

“Mazlumu nedir ezmede, ezdirmede mâ’nâ?

Zâlimleri adlin, hani öldürmedi hâlâ!”⁹⁰

“Yâ Rab; bu yüreklerdeki ses dinmeyecek mi?

Senden, daha bir emr-i sükûn inmeyecek mi?...”

“Kimden kime feryâd edeyim söyle İlâhî!”⁹¹

“Yâ Rab! Neye hem sağır, hem ebkem,

Dağlar, dereler, bütün şu âlem?”⁹²

“Yâ Rab! Bu nasıl cihân-ı hâmûş;

Bir ‘yok’ diyecek sadâ da yokmuş!...”⁹³

“Ey bunca zamandır bizi te’đib eden Allah;

Ey âlem-i İslâm’ı ezen, inleten Allah!...

Bir böyle şehîdin ki, mükâfâtı zaferdir,

Vermezsen ilâhî, dökülen hûnu; hederdir!”⁹⁴

“Evlâdı da kurban olacakmış bu uğurda...

Olsun yine, lâkin bu ıstık yoksulu yurda,

Bir nûr-ı nazar yok mu ki baksın bacasından?

Bir yıldız, İlâhî! Bu ne zulmet, bu ne zindân?”⁹⁵

⁸⁷ İkbâl, “Cevâb-ı Şikve”, çev., Genceli, s.15 vd; Karahan, a.g.e., s.62.

⁸⁸ Karahan, a.g.e., s.62.

⁸⁹ Süleyman Toprak, “Âkif’in İmanı”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy’a Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İst, 1986, s.101; Çelik, a.g.e., s. 302.

⁹⁰ Ersoy, *Safahât*, s.214.

⁹¹ Ersoy, a.g.e., s.19.

⁹² Ersoy, a.g.e., s.106.

⁹³ Ersoy, a.g.e., s.108.

⁹⁴ Ersoy, a.g.e., s.301-302.

⁹⁵ Ersoy, a.g.e., s.301.

Safahât'ın tamamında, düşünen, tartışan, üzülen, isyan eden, haykıran ve her an hareket halinde olan Âkîf'in şahsiyetini müşâhede etmekteyiz.⁹⁶ Balkan bozgunundan sonraki duygularını dile getiren ve îmânın muzaffer olduğuna inanan ancak nazlı bir şüphenin bestesini andıran bir başka şiirinde o, daha da ileri gitmekte ve Allah Teâlâ'ya şöyle seslenmektedir:

“Çan sesleri boşsun da gömülsün mü sükûta?
 Sönsün de, İlâhî, şu yanan meş'âle-i vahdet
 Teslîs ile çöksün mü bütün âleme zulmet?”⁹⁷
 “Şu öksüz yurda bir gülmez misin? Hâlâ yetimindir;
 Bütün yangını indirdiklerin bir gün de nûr indir.”⁹⁸
 “Fezâyı dolduran eller ki Hakk'a yalvarıyor;
 Yarıp da boşluğu bir müttekâ-yı nûr arıyor!...
 Olunca minberimiz, arşımız, Hudâ'mız bir;
 Benim de beklediğim nûr onun da gâyesidir.
 O nûru gönder, İlâhî asırlar oldu yeter!
 Bunaldı milletin âfâkı, bir sabâh ister.”⁹⁹
 “Yâ Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabâhı?
 Mahşerde mi bîçârelerin yoksa felâhı!
 Nûr istiyoruz... Sen bize yangın veriyorsun!
 'Yandık!' diyoruz. Boğmaya kan gönderiyorsun!...
 Mâdâm ki ey adl-i İlâhî yakacaktın...
 Yaksaydın a mel'ûnları... Tuttun bizi yaktın!...
 Yetmez mi musâb olduğumuz bunca devâhî?
 Ağzım kurusun... Yok musun ey adl-i İlâhî!”¹⁰⁰
 Mithat Cemal, Âkîf'in bu tür haykırıışlarındaki hırçınlığının fazla sürmediğini¹⁰¹ ifade eder. Örneğin yukarıdaki şiirin sahibi Âkîf bir diğer şiirinde de ümit doludur:
 “Mahşer gibi âfâkımı sarmış zulûmâtın,
 Teşrîhine kâmûsu yetişmez kelimâtın!

⁹⁶ H. Rıdvan Çongur, “Neden Âkîf”, *Millî Kültür Mehmet Âkîf Ersoy Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 1986, s.25, ss.23-26.

⁹⁷ Ersoy, a.g.e., s.213.

⁹⁸ Ersoy, a.g.e., s.489.

⁹⁹ Ersoy, a.g.e., s.357.

¹⁰⁰ Ersoy, a.g.e., s.213-214.

¹⁰¹ Cemal, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkîf*, s.166.

Kaç yüz senedir bekliyoruz, doğmadı ferdâ;
 Artık yetişir çektüğümüz leyle-i yeldâ.
 Bir nefha-i rahmet de mi esmez? diye sînem,
 Yandıkça, semâdan boşanıp durdu cehennem!
 Lâkin bu alev selleri artık dinecektir,
 Artık bize nâr inmeyecek, nûr inecektir.”¹⁰²

Yukarıda “Ağzım kurusun, yok musun ey adl-i ilâhî”¹⁰³ diyen şair başka bir şiirinde de ilâhî adaleti tenzih ederek şöyle demektedir:

“İsyân bize râciyse de bir böyle temâşâ;
 Sığmaz sanırım, adl-i ilâhîsine hâşâ.”¹⁰⁴

İkbal ve Âkîf’in Rablerine karşı bu tür samîmî serzenişleri, tasavvufî düşüncedeki vecd, istiğrak ve sekr terimlerine vukûfu olanlarca mâzûr görülmektedir.

“Göstermede dünyâyâ, nedir maksad-ı Hâlik...
 Kimden kime şekvâ edelim, biz de şımdık!”¹⁰⁵

İkbal ve Âkîf’in bu türden feryatlarında dikkat edilirse Allah’tan yine Allah’a şikayet edilmektedir. Bu sebeple ilk zâhirî görüntüsü gibi sitemvârî bir feryat değildir.

Âkîf şöyle seslenir:
 “Kur’ân ayak altında sürünsün mü, İlâhî?
 Âyâtının üstünde yürünsün mü İlâhî?
 Haç Ka’be’nin altında görünsün mü İlâhî?
 Çöksün mü nihayet yıkılıp koskoca bir din?
 Çektirme, İlâhî bu kadar zilleti... Âmîn!”¹⁰⁶

Nureddin Topçu, Âkîf’in şiirlerindeki feryatlarını şu şekilde değerlendirmektedir: O’nun bütün şiiri Rabbimizin bize Kur’ân-ı Kerîm’le sunduğu vaatlerin, ümitlerin, muştuların gerçekleşmesi yolunda yapılan ısrarlı bir dua, bir niyaz, adeta tehdit içeren bir yalvarıştır.¹⁰⁷

¹⁰² Ersoy, *Safahât*, s.471; Aslında, mahşer gibi ufuklarımızı sarmış olan şu zifiri karanlığın tanımı için, bütün sözlüklerin kelimeleri yetmez. Kaç yüz senedir yarınların doğmasını bekliyoruz, bir türlü doğmadı. Bitsin artık çeke çeke bitiremediğimiz bu uzun geceler. Sinem bir rahmet rüzgarı olsun esmez mi? diye yanıp tutuştukça, göklerden hep cehennem boşandı. Fakat eminim ki, bu alev selleri artık dinecektir... Ve inanıyorum ki, bundan böyle gökler, üzerimize ateş değil, aydınlatıcı nurlar indirecektir. (*Açıklamalı Mehmet Âkîf Külliyyatı*, haz. Şengüler, IV, 67.)

¹⁰³ Ersoy, a.g.e., s.214.

¹⁰⁴ Ersoy, a.g.e., s.472.

¹⁰⁵ Ersoy, a.g.e., s.36.

¹⁰⁶ Ersoy, a.g.e., s.296.

¹⁰⁷ Topçu, a.g.e., s.68.

Nureddin Topçu'nun Âkîf'in isyanı için yapmış olduğu şu değerlendirmenin, fikirleri dikkate alındığında İkbâl için de aynen geçerli olduğu görülecektir: O'nu mesûliyet davasını başarmış bir kurtarıcı, ümidini sonsuzlukla birleştirmiş bir veli olarak görüyoruz. Bütün veli ruhlarda olduğu gibi ondaki isyanın kaynağı, bütün varlıklardan ve bu kainatın sanki her zerresindeki sefaletten bizi mesul tutan ilâhî merhamet duygusudur. Bu merhamet mevzuunu her tarafta bulan, büyük ruhlardaki bir cevherdir. İsyanın çekirdeğini oluşturan o kuvvettir, isyan meyvası gıdasını ondan alacaktır.¹⁰⁸

7. İnsan-Melek

Bu konu ile alâkalı olarak Âkîf şöyle seslenir:

"Senin bir nüsha-i kübrâ-yi hilkat olduğun elbet,
Tecellî etti artık; dur, düşün öyleyse bir hükmet!"¹⁰⁹

"Haberdâr olmamışsın kendi zâtından da hâlâ sen,
'Muhakkar bir vücûdum!' dersin ey insân, fakat bilsen...

Senin mâhiyyetin hattâ meleklerden de ulvîdir:

Avâlim sende pinhândır, cihânlar sende matvîdir:

Zemînlerden semâlardan taşarken feyz-i Rabbânî

Olur kalbin tecellî-zâr-ı nûr-â-nûr-ı Yezdânî

Musaggar cismin ammâ gâye-i sun'-u İlâhîsin;

Bu haysiyyetle pâyanın bulunmaz, bitenâhîsin."¹¹⁰

İkbâl de Âkîf gibi insanı meleklerle kıyaslamış, insanın daha ulvî olduğunu şiirlerinde dile getirmiştir.

"Cebrâil'i bile şaşırtacak bir feryâd kaldı boğazımda.

Onu sakladım ki, bu mekânsızlığa ulaşacağım zamân içindir."¹¹¹

"Melekler İkbâl'i Allah'a şikâyet etti ki,

¹⁰⁸ Topçu, a.g.e., s.110-111.

¹⁰⁹ Ersoy, *Safahât*, s.75.

¹¹⁰ Ersoy, a.g.e., s.72; Ey insan, sen; kişiliğinin sahip olduğu derunî âlemlerden hâlâ haberdar değilsin. Yeri geldiğinde hâlâ: "Ben basit bir varlığım." deyip geçersin. Halbuki bir bilsen; senin niteliğin meleklerden de yücedir. Allah Teâlâ başka yaratıklara vermediği bir çok âlemleri sende gizlemiş, dünyaları dürüp bükerek senin irfanına sunmuştur. Allah'ın ilahî feyzi yerlere ve göklere her an dolup taşmaktadır. Ancak, onun en çok tecellî kılıp feyzini aktardığı yer, senin nurlanmış kalbindir. Evet, fiziksel olarak küçük bir varlıksın ama; ilahî sanatın zirvesini teşkil ediyorsun! Dolayısıyla senin itibarın sonsuz, şerefın sınırsızdır. (Açıklamalı Mehmet Âkîf Külliyyatı, haz. Şengüler, I, 209.)

¹¹¹ İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, çev., Karaca, s.67.

Bu küstâhtır, yaratılış hakkında süslü püslü çok laf etti.
 Anadolu, Sûriye, Asya ve İran ile hiç ilgisi yok.
 Yeryüzünde yaşıyor ama konuşması tıpkı gök ehlinin konuşması gibi.
 Bu adam meleklerle insanların ıstırabını,
 İnsanlara da en yüce yaratık olduklarını öğretti.”¹¹²
 Yine İkbâl mevzuumuzla alâkalı bir rubâîsinde şöyle der:
 “Cevherin nurdandır temiz yaratılışısın sen.
 Semâların gözünün ışığı, aydınlığısın sen.
 Melekler ile hûriler tuzağının avdırlar.
 Çünkü “levlâk” sözü sultanının şâhinisin sen.”¹¹³
 İkbâl, “Cebrâîl ile İblis” adlı şiirinde şunları dile getirir:
 “Cebrâîl: O yüce mertebeyi kaybettin, itaatsizliğinden.
 Allah’ın yanında meleklerin de itibarı kalmadı senin yüzünden.
 İblis: İtaatsizlik etmek cür’etimden pek çok hikmet zuhûr etti.
 Topraktan yaratılan insanda yükselme arzuları belirdi.”¹¹⁴
 “Her adamın sînesi Cebrâîl’in iniş ve ilhâm yeri değildir.
 Firdevs cennetinin kuşunu avlama kudretinde değildir her fikir.”¹¹⁵

İbn Arabî’ye göre, meleklerin tabiatı yalnızca rûhânîdir; halbuki insanınki, rûhânî ve bedenî olup bu, varlığın en yücesinden en düşüğüne kadar bütün mertebeleri ihtivâ eder. İşte bu özelliği sebebiyle insan sıradan meleklerden üstündür. Ancak ilahî delillerin bildirmesiyle büyük melekler insan türünden daha hayırlıdır.¹¹⁶ Şiirsel heyecanları bir tarafa bırakıldığında, İkbâl ve Âkîf’in de bu kanaati paylaştıkları görülmektedir.

8. İslâm Birliği (Pan-İslâmizm)

Modern İslâm düşüncesi, Batının tayin edici bir mevkide yer aldığı menfisi ve müsabetiyle Batı ile hesaplaşmayı ihtivâ eden bir düşünce akımıdır. Batının özellikle felsefî, kültürel ve siyasî alandaki üstünlüğüne karşı Modern İslâm düşüncesinin verdiği cevaplar aşağı yukarı şu esaslarla çerçevelenebilir:

¹¹² İkbâl, a.g.e., s.82.

¹¹³ İkbâl, a.g.e., s.92.

¹¹⁴ İkbâl, a.g.e., s.140.

¹¹⁵ İkbâl, a.g.e., s.175.

¹¹⁶ Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî’nin Fusus’undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre, Kaknûs Yay., İstanbul 1998, s.328-329.

İslâmiyet modernitenin ortaya attığı siyasî ve sosyal her ihtiyacı karşılayacak, gelişmelere uygun olarak insanın dünyaya bakışı için bir rehber olacak ve hayatın her alanına hâkim kılınabilecek evrensel genel-geçer bir siyasal-sosyal kuramı ihtiva etmektedir. Bu kuram sadece vahye dayanılarak değil, akılla da temellendirilebilir.

İslâmiyet modern gelişmelere açık bir dindir, çağın yeniliklerine kolaylıkla intibak ettiği gibi, bizatihî ilerlemeyi emreder. Terakkîye mânî değildir.¹¹⁷

İslâmiyet'in akla uygun ve terakkîyi emreden bir din olarak doğru bir şekilde kavranmasına engel olan şeyler dine sonradan karışmış ve kendisine kutsiyet izafe edilmiş geleneklerdir. Bu yüzden dini, geleneklerin boyunduruğundan kurtararak, aslı biçimiyle yeniden hâkim kılmak gerekir.

Batı tartışılmaz bazı üstünlüklere sahiptir. Müslümanlar Batıyı üstün kılan ilim, teknik ve medenî usûller gibi nitelikleri alarak kendi toplumlarını ilerletmek zorundadırlar.¹¹⁸

Modern çağda, millet esası etrafında teşkilatlanmış dünyada Müslümanlara millî kimliklerini veren İslâmiyet'tir. Müslümanlar din bağı etrafında siyasî kimliklerini kazanmalı ve siyasî bir bütün oluşturmalıdır. Değişik zamanlarda değişik isimlerle ifade edilen Pan-İslâmizm (İslam Birliği) fikri bu akımın adıdır.¹¹⁹

Nureddin Topçu'nun deyimiyle İslâm âlemi olmadan İslâmiyet'in olmayacağı kanaatinde olduğunu¹²⁰ rahatlıkla ifade edebileceğimiz Mehmed Âkif, "İslâm birliği" sayesinde Osmanlı'nın parçalanmasının önlenebileceği kanaatindedir. O, 1912'den sonra yazdığı şiirleri, Sırât-ı Müstakim'de ve onun 183. sayıdan sonra devamı olan Sebül'r-Reşâd'daki makaleleri ve Pan-İslâmizm yanlısı İslâm âlimlerinden yaptığı çevirileriyle İslâm birliği idealinin ateşli bir savunucusu olmuştur. Âkif'in İslâm birliği düşüncesini benimsemesinde Mısırlı âlim Muhammed Abduh'un tesiri büyüktür. Âkif Abduh'un "İslâm'ın Müdafaası" isimli eserini Türkçe'ye çevirerek Sırât-ı Müstakim'de tefrika etmiştir. Ayrıca bir çok makalelerini de Türkçe'ye çevirmiştir.¹²¹ İslâmcılık sadece Osmanlılar'da değil, Hint, Mısır, Rusya gibi ülkelerde de mevcuttu. Bu akımın en önemli temsilcisi Cemaleddin Efganî (1315/1897)'dir. Mısır'da Ferid Vecdî,

¹¹⁷ Tank Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, Simavi Yay., İstanbul 1991, s.26; Türköne, a.g.e., s.127-128.

¹¹⁸ Tunaya, a.g.e., s.75; Türköne, a.g.e., s.128.

¹¹⁹ Tunaya, a.g.e., s.25 vd; Türköne, a.g.e., s.129.

¹²⁰ Nureddin Topçu, *Mehmed Âkif*, Hareket Yay., İstanbul 1970, s.69.

¹²¹ Hasibe Maziçoğlu, "Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936)" *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy'u Anma Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s.10-11, ss.7-28; Tansel, a.g.e., s.49; Kabaklı, a.g.e., s.81 vd; Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afganî*, TDV Yay., Ankara, 1994, s.118 vd.

Hindistan'da Muhammed İkbâl ve Rusya'da Musa Carullah (1949) gibi temsilcileri de olmuştur.¹²²

Said Halim Paşa'nın Pan-İslâmizm ile alakalı fikirleri İkbâl'in çalışmalarında bir yankı bulmuş ve İkbâl onu Müslüman devlet adamlarının büyüklerinden saymıştır.¹²³

Âkîf ömrünü milleti ve İslâm âlemi için ıstıraplarla geçirmiştir:

“Geçenler varsa İslâm'ın şu çiğnenmiş diyârından
Şu yüz binlerce yurdun kanlı, zâirsiz mezârından
Yürekler parçalar bir nevha dinler reh-güzârından
Bu mâtem kim bilir kaç münkesir kalbin gubârından
Hurûş etmekte, son ümmîdinin son inkisârından.”¹²⁴

Milliyetçiliğin tarihte yaşanan olumsuz sonuçları Muhammed İkbâl'i de başka alternatif aramaya sevketmiştir. İkbâl dar milliyetçilik düşüncesine karşılık tek cevabın İslâm'ın vaz'ettiği evrensellik ya da milliyetler üstü değerler olduğuna kanaat getirmiştir.¹²⁵ İşte İkbâl, yaşadığı bölgede bulunan, “coğrafi milliyetçilik” kavramını tedricî olarak “Müslüman milliyeti” ve “Pan-İslâmizm” kavramına dönüştürerek İslâmileştiren ilk şahsiyetlerden birisi¹²⁶ olma özelliğini haizdir. Bu bağlamda İkbâl'in İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü isimli eserinde “Modern İslâm Düşüncesinin” izleri belirgin olarak görülmektedir.

9. Milliyet

İkbâl ve Âkîf, ırk ve bölge tanımaz. İslâm milletin idealini yaşar. Maziye, hali düşünür. Ütopik değil gerçekçidir. Yaşanmış gerçekleri dile getirir ve Müslümanların dirilişi için örnekler sunar. Dünyanın her yerindeki Müslümanı vatandaşı, ırkdaşı,

¹²² Hikmet Celkan, “İttihâd-ı İslâm ve Mehmed Âkîf” *Ölümünün 50.Yılında Mehmed Âkîf Ersoy*, s.167-168, ss.165-175; Tansel, a.g.e., s.57 vd; Mehmet Demirci, *Yahya Kemal ve Mehmet Âkîf'te Tasavvuf*, s.72; Bu konu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız: Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 4.bs., Sağlam Kitabevi, İstanbul 1980.

¹²³ Rahat Nabi Khan, “Modern Muslim Thinkers of the Indian Subcontinent”, *Islam Philosophy and Science: Four Public Lectures Organized by Unesco June 1980*, The Unesco Press, France, 1981, p.113.

¹²⁴ Ersoy, *Safahât*, s.197.

¹²⁵ İnayetullah Baloch, “Muhammed İkbâl, Milliyetçilik ve İslâmî Evrenselcilik”, *Muhammed İkbâl Kitabı*, s.203, ss.202-208.

¹²⁶ Cavid İkbâl, “Cavid İkbâl'in Konuşması”, *Muhammed İkbâl Kitabı*, s.19; B. Muizuddin, “İkbâl ve Müslümanların Birliği”, *Pakistan Postası*, Cilt: 25, Sayı: 5, Mayıs 1977, s.1, ss.1-2, 8; Manochehr Dorraj, “The Intellectual Dilemmas of a Muslim Modernist Politics and Poetics of Iqbal”, *The Muslim World*, Vol: LXXXV, No:3-4, July-October, 1995, p.269-270, 265-279; J. Spencer Trimingham, *The Sûfî Order in Islam*, Oxford University Press, London, 1971, s.252.

gönüldaşı ve yoldaşı bilir. Çünkü gerçek Müslüman dünyanın bir başka yerindeki diğer bir Müslüman'ın her haliyle ilgilenir. Onlarla bir bütündür.¹²⁷

İkbal'in konu ile ilgili birkaç mısraı şöyledir:

"Soyla övünmek cehalettir. O tendir ve ten fanidir."¹²⁸

"Biz soy üstünlüğünü yaktık. Din ateşi bu soy üstünlüğünü yok etti."¹²⁹

"Eğer soy sopu milletin bir parçası sayacak olursan, kardeşlik kalesinde bir gedik açmış olursun."¹³⁰

Şâh-ı Nakşibend'e "Silsile-i nesebiniz nereye varır?" diye sormuşlar. O ise, "Silsile-i nesebiyle kimse bir yere varamaz" cevabını vermiştir.¹³¹

Âkif ise, kavmiyetçi ve ırkçı cereyanları İslâm milletinin vahdetini bozan bir felaket olarak görmekte,¹³² kavmiyetçiliğin İslâm'da olmadığını ve kavmiyetçilik yapanların hüsrana mahkum olduklarını ifade etmektedir.¹³³ O kavmiyet fikrini, Osmanlı devletinin yıkılmasını bilerek veya bilmeyerek isteyenlerin ve ona gafletle ayak uyduranların büyük günahı olarak görür:¹³⁴

"Ayrılık fikri nasıl girdi sizin beyninize?

Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize?

Birbirinden müteferrik bu kadar akvâmı,

Aynı milliyetin altında tutan İslâm'ı.

Temelinden yıkacak zelzele, kavmiyyettir

Bunu bir lâhza unutmak ebedî haybettir..."¹³⁵

Âkif'e göre, Türk, Arap, Arnavut, Acem yok, Müslüman vardır:¹³⁶

"Hani milliyetin İslâm idi kavmiyyet ne!

Sarılp sınıksı dursaydın a milliyetine

¹²⁷ Karaca, a.g.m., s.29.

¹²⁸ İkbal, *Esrâr ve Rumûz (Rumûz-u Bîhodi)*, çev., Yüksel, s.110.

¹²⁹ İkbal, a.g.e., s.37.

¹³⁰ İkbal, a.g.e., s.186.

¹³¹ Abdurrahman Câmî, *Nefâhatu'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yay., İstanbul 1995, s.532; Sebilürreşâd, Cilt: 8, 1, Sayı: 198, 16, s.294; Musa Bilgiz, "Mehmed Âkif'in Şiir ve Düz Yazılarında Kur'an'dan Temalar", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 15, 2003, s.171, ss.159-178.

¹³² Erdem, a.g.m., s.93.

¹³³ Hayrani Altıntaş, "Hakk'ın Seslerinde Mehmed Âkif", *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy'u Anma Kitabı*, s.95, ss.83-96.

¹³⁴ Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmed Âkif*, Tarih Yay., İstanbul 1963, s.64; Krş. Tunaya, a.g.e., s.82.

¹³⁵ Ersoy, *Safahât*, s.179.

¹³⁶ Bkz: Ersoy, *Safahât*, s.178-179; Celkan, a.g.m., s.170.

'Arnavutluk' ne demek? Var mı şeriatte yeri?
 Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!
 Arabın Türke; Lazın Çerkese, yâhûd Kürde;
 Acemin Çinli'ye rüçhânı mı varmış? Nerde!
 Müslümanlıkta 'anâsır' mı olurmuş? Ne gezer!
 Fikr-i kavmiyyeti tel'in ediyor Peygamber.
 En büyük düşmanıdır rûh-ı Nebî tefrikanın;
 Adı batsın onu İslâm'a soka kaltabanın!...
 Artık ey millet-i merhûme, sabâh oldu uyan!
 Sana az geldi ezânlar, diye ötsün mü bu çan?
 Ne Araplık ne de Türklük kalacak aç gözünü!
 Dinle Peygamber-i zîşân'ın ilâhî sözünü.
 Türk Arapsız yaşamaz. Kim ki "yaşar" der delidir!
 Arab'ın, Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir.
 Veriniz baş başa: zîrâ sonu hüsrân-ı mübîn
 Ne hükûmet kalıyor ortada, billâhi ne dîn!"¹³⁷

Méyérovitch İkbâl'in milliyetçilik ile alakalı olarak şöyle dediğini nakletmektedir: "Ne Afganlıyız, ne Türküz, ne Tatarız. Biz çemen evladıyız, aynı ormanda yetişmişiz. Renk ve koku ayırmak bize haramdır. Zira bizi aynı ilkbahar yetiştirmiştir."¹³⁸

Her iki şâir için tek bir İslâm ülkesinin hürriyeti değil, tüm İslâm âleminin hürriyeti ve birliği mevzu bahistir. İkbâl, Türk kahramanlığını ve istiklal için canlarını fedâ eden Türk evlatlarını gıpta ve takdirle karşılarken, Âkif de Hint Müslümanlarına imrenmektedir:

"Çünkü azminden, ölüm çıksa, o dönmez, sokulur
 Öyle, maymun gibi, taklîde özenmek bilmez;
 Hiss-i milliyeti sağlamdır onun, eksilmez.
 Garbın almışsa herîf, ilmini almış yalnız,
 Bakıyorsun: eli san'atlı fakat, tırnaksız!
 Fuşu yok, içkisi yok, himmeti yüksek, gözü tok;

¹³⁷ Ersoy, *Safahât*, s.205-206.

¹³⁸ İkbâl, Şarktan Haber, çev. Tarlan, s.39; Eva de Vitray Méyérovitch, *İslâm'ın Güler yüzü*, 3.bs., Şule Yay., İstanbul 1999, s.36; Krş. Albayrak, a.g.t., s.150 vd.

Şer'-i ma'sûma olan hürmeti bizlerden çok."¹³⁹

İkbal'in Türkler ile alâkalı beyitlerinden biri şu şekildedir:

"Ya aklın hilesini, ya da Allah'ın azamet aşkını iste.

Veya Batının tekniğini ya da Türklerin kuvvetini iste."¹⁴⁰

İkbal, Trablusgarp savaşında Türk askerleri ve mücahitlerin kahramanlığı ve şehit düşen Mehmetçiğe karşı duyduğu derin saygısını tasvir eden "Hz. Peygamberin Huzurunda" isimli şiirinde kendisinin cennette, Peygamber Efendimizin huzuruna çıktığını belirtmiş, Hz. Peygamber'in kendisine, ümmetinden ne gibi bir hediye getirdiğini sorması üzerine şöyle bir karşılık verdiğini ifade etmiştir:

"Yalnız bir şey getirdim, kutlanmıştır tekbirle

Bir şişe kan ki, eşi yoktur cennette bile

Bu, senin ümmetinin namusu, vicdanıdır,

Bu, Trablus şehidi Mehmetçiğin kanıdır."¹⁴¹

İkbal ve Âkif'in bir diğer benzer yanları ise, İkbal'in eserlerinde Anadolu Türklerinin acıları ve zaferleriyle ilgilenmesi; Âkif'in de eserinde Hint Müslümanlarının sorunlarını, İngilizlerin Hindistan'da sergiledikleri oyunları dile getirmesidir.¹⁴²

Nureddin Topçu şöyle demektedir: Âkif milliyetçidir. Bazılarının zannettiği gibi, dini, milliyetin karşısına koymuş değildir. Ancak millet anlayışında ırk gibi maddî bir unsura yer vermemekte, milleti kuran manevî unsurlardan dine daha büyük önem atfetmektedir.¹⁴³

Muhammed İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, isimli eserinde milliyetçilik ve sosyalizm ile alâkalı olarak şunları ifade etmektedir: Milliyetçilik ve Allahsız sosyalizm her ikisi de insanoğlunun bugünkü düzenlemelerinde, insan ruhunu fakirleştiren ve onun gizli ruhî enerjisinin

¹³⁹ Ersoy, *Safahât*, s.172.

¹⁴⁰ İkbal, *Cebrâil'in Kanadı*, çev., Karaca, s.80.

¹⁴¹ Muhammed İkbal, *Doğudan Esintiler*, çev. N. Ahmed Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s.66; Nisar Ahmed Asrar, "Muhammed İkbal'in Eserlerinde Türkiye ve Türkler", *Muhammed İkbal Kitabı*, s.77, ss.76-79; Nabi Khan, a.g.e., s.113.

¹⁴² Neşet Çağatay, "İki Kardeş Ülkenin İki Çağdaş Şâiri: Dr. Muhammed İkbal ve Mehmed Âkif Ersoy", *Pakistan Postası*, Cilt: 26, Sayı: 3-4, Mart-Nisan 1978, s.6, ss.5-6, 9; a.mlf., "Allama Muhammad Iqbal and Mehmet Akif Ersoy", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, Ankara, 1980, s.64, ss.61-65; Krş. Nisar Ahmed Asrar, "Muhammed İkbal ve Türkiye", *Millî Kültür*, Sayı: 90, Kasım 1991, s.21.

¹⁴³ Topçu, a.g.e., s.68.

kaynaklarını tıkayan şüphe, nefret ve kin gibi psikolojik güçleri kaynak olarak kullanmak zorundadır.¹⁴⁴

İkbal şöyle demektedir: “Bana öyle geliyor ki, Allah Teâlâ, bizim şu gerçeği yavaş yavaş anlamamızı istiyor. İslâm ne milliyetçilik, ne de emperyalizmdir. Aksine bir milletler topluluğudur. Öyle ki, yapay sınırları ve ırka dayalı ayrımları bireylerin sosyal faaliyet alanını daraltmak için değil, sadece tanışmalarda kolaylık olsun diye yaratır.”¹⁴⁵

İkbal ve Âkif, ırkçılık, kavmiyetçilik, kabilecilik ve milliyetçilik gibi düşünce ve duyguların sergilendiği bir çağda bu tür hareketlere karşı cephe almayı, inandıkları dünya ve hayat görüşü adına bir vazife addetmişlerdir. Bir yandan İngilizler tarafından Hindistan topraklarına atılan nifak tohumlarına ve Batının üstünlüğünü işleyen düşüncelere karşı çıkan İkbal; diğer yandan İttihat ve Terakkî'nin dağılmakta olan Osmanlı toprakları üzerinde yeşertmek istediği Türkçülük cereyanına karşı çıkan Âkif, fikrî sahadaki yerlerini almışlar, sevgi, şefkat ve hoşgöründen kaynaklanan duygular kendileri için temel malzeme olmuştur.¹⁴⁶

10. Çalışmak

Mehmed Âkif millî varlığın temeli saydığı çalışmayı aynı zamanda bir felsefe haline getirmiş, mahallî ve mevzî cemiyet hadiselerinden başlayarak yavaş yavaş geliştirmiş ve millet çapında bir tefekküre kadar gitmiştir.¹⁴⁷

Balkan Harbi faciası esnasında müthiş bir inkisâra uğrayan Mehmed Âkif, milletimizi saran korkunç hastalıklardan bazılarını; tembellik, meskenet, azimsizlik, hissizlik, nemelazımcılık, yeis, yolsuzluk, cehalet, tefrika, marifetsizlik ve ahlak bozukluğu şeklinde tesbit etmiş ve bunların tedavisi için mücadeleye devam etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Muhammed İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 7th Reprinted, Kitab Bhavan, New Delhi, 2000, s.188-189.

¹⁴⁵ İkbal, a.g.e., s.159; a.mlf., *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev., N. Ahmet Asrar, Birleşik Yay., İstanbul ts., s.216; Ronald W. Neufeldt, “Islam and India: The Views of Muhammad Iqbal”, *The Muslim World*, Vol: LXXI, No:3-4, July-October, 1981, p.179, 190, pp.178-191.

¹⁴⁶ Şakir Diclehan, “Ölü Çağa Ruh ve Soluk Üfleyen İki Şâir: İkbal ve Âkif”, *İslâmî Edebiyat*, Sayı: 24, Nisan-Haziran 1994, s.12, ss.12-16.

¹⁴⁷ Hüsameddin Erdem, “Mehmed Âkif’de Tefekkür”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy’a Armağan*, s.94, ss.89-95.

¹⁴⁸ F. Kadri Timurtaş, “Cemiyetçi Şair”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy’a Armağan*, s.10, ss.7-12; Erdem, “Mehmed Âkif’de Tefekkür”, s.90; Bekir Öztürk, “Âkif’in Vatan Anlayışı”, *Ölümünün*

Müminlerin ıstırabını kendi ıstırabı olarak kabul eden Âkif¹⁴⁹ şöyle seslenmektedir:

“Cemaat intibâh ister, uyanmaz gizli yaşlarla!

Çalışmak!... Başka yol yok, hem nasıl? Canlarla, başlarla!

Alınlar terlesin, derhal iner mev’ûd olan rahmet,

Nasıl hâsir kalır ‘tevfiki hak ettim’ diyen millet.”¹⁵⁰

İslâm’ın temsilcisi olan Müslümanların çöküşünün birinci sebebi olarak cehaleti gören Âkif şöyle seslenir:

“Öyleyse cehâlet denilen yüzkarasından

Kurtulmaya azmetmeli baştan başa millet,

Kâfi mi değil, yoksa bu son ders-i felâket?...

“Son ders-i felâket” ne demektir? Şu demektir:

Gelmezse eğer kendine millet, gidecektir.

Zîrâ yeni bir sadmeye artık dayanılmaz,

Zîrâ bu sefer uyku ölümdür, uyanılmaz!...

Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık,

Silkin de muhîtindeki zulmetleri yak, yık!

Bir baksan a: gökler uyanık, yer uyanıktır;

Dünyâ uyanıkken uyumak maskaralıktır!

Eyvâh! Bu zilletlere sensin yine illet...

Ey derd-i cehâlet, sana düşmekle bu millet,

Bir hâle getirdin ki, ne dîn kaldı, ne nâmûs!

Ey sine-i İslâm’a çöken kapkara kâbûs,

Ey hasm-ı hakîkî, seni öldürmeli evvel:

Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el!”¹⁵¹

“Bakın ne hâle getirmiş ki cehlimiz dîni:

Hurâfeler bürümüş en temiz menâbiini.”¹⁵²

50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy’a Armağan, s.110, ss.103-111; Krş: Yavuz Bülent Bakiler, *Mehmet Âkif’in Çağdaş Türkiye İdeali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1990, s.9-10.

¹⁴⁹ Nihad Sami Banarlı, “Mehmed Âkif”, *Mehmed Âkif*, haz. Tarlan ve Arkadaşları, s.18, ss.17-20.

¹⁵⁰ Ersoy, *Safahât*, s.456.

¹⁵¹ Ersoy, a.g.e., s.217-218; Ayrıca çalışma ile alakalı olarak bakınız: Mehmed Âkif Ersoy, *Hutbeler*, haz. Maruf Evren, Anadolu Yay., İstanbul 1982, s.11 vd.

¹⁵² Ersoy, a.g.e., s.274.

Âkif bir başka şiirinde de “çalışmak ve anlamak” fiillerine vurgu yaparak söyle seslenir:

“Nedir dünyâya gelmekten garaz, gitmek midir ancak?

Velev bir anlamak hırsıyla olsun yok mu uğraşmak?”¹⁵³

“Ey cemâat, uyanın! Yoksa, hemen gün batacak.

Uyanın! Korkuyorum; leyl-i nedâmet çatacak!”¹⁵⁴

“Bir zamânlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz:

Gelmişiz dünyâya milliyet nedir öğretmişiz!

Kapkaranlıktan bütün âfâkı insâniyetin,

Nûr olup fışkırmışız tâ sînesinden zulmetin.”¹⁵⁵

İkbal ve Âkif çalışmamanın zarûrî bir sonucu olan dilencilikle ilgili fikirler de serdetmişlerdir.¹⁵⁶

Âkif bu konu ile alâkalı olarak da şöyle der:

“Kuzum, ayıp mı çalışmak, günâh mı yük taşımak?

Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak.”¹⁵⁷

“Hadi aktarmıyayım... Kim getirir ekmeğimi?

Oturup kör gibi, nâmerde el açmak iyi mi?”¹⁵⁸

Erkan Türkmen şöyle demektedir: Batıyı aşırı madde sevgisi; Doğudaki İslâm Devletlerini ise hareketsizlik ve cehâlet yıpratmaktadır. Mehmet Âkif’in Âsım’ı gibi, İkbal de çalışkan ve daima yüksekleri hedefleyen bir Müslüman karakterini canlandırır¹⁵⁹ ve o şöyle seslenir:

“Yıldızların ötesinde daha nice âlemler vardır

Aşkın ise, daha nice sınavları bulunmaktadır

Renkli ve kokulu bu âlem sana yeter sanma;

Daha nice bağlar ve yuvalar vardır.”¹⁶⁰

Mehmet Âkif de Safahât’ında şöyle der:

“Konulsa rahle-i tedkîke hangi bir mevcûd;

¹⁵³ Ersoy, a.g.e., s.316.

¹⁵⁴ Ersoy, a.g.e., s.180.

¹⁵⁵ Ersoy, a.g.e., s.221.

¹⁵⁶ İkbal’in dilencilik ile alâkalı fikirleri için bakınız: Ahmet Albayrak, *Muhammed İkbal’in Kişilik Yapısı ve Öngördüğü Ahlak Modeli*, (Basılmamış Doktora Tezi, UÜSBE..), Bursa 2001, s.147-148.

¹⁵⁷ Ersoy, *Safahât*, s.25.

¹⁵⁸ Ersoy, a.g.e., s.71.

¹⁵⁹ Erkan Türkmen, “İkbal’in Şiirlerinde İslâm Dinamizmi”, *Yedi İklim*, (Ocak 1996), s.73, ss.71-73.

¹⁶⁰ İkbal, *Cebrâil’in Kanadı*, çev., Karaca, s.76-77.

Olur tekâsüfû bir sa'y-i dâimin meşhûd."¹⁶¹

İkbal, şüphesiz çalışmanın insanlara sadece "çalışın" demekle gerçekleşmeyeceğini, bunun bir sistem meselesi olduğunu çok iyi biliyordu. Bu bakımdan Doğu ülkelerindeki Batı taklitçiliğinden çok rahatsız olmuş, satıhta kalan taklitçiliği çağdaş medeniyetin iç dinamiklerinin fark edilmesini önleyen bir çeşit hastalık olarak görmüştür. Halbuki mühim olan kılık kıyafet, alfabe veya çok sesli müzik değil, ilmî çalışma sistemidir. İslâm ülkelerinin bu sistemin esasını kavrayıp kendi kültürünün üzerine bina etmeleri gerektiğini¹⁶² ifade etmiştir.

İkbal ve Âkif "yaratma" kelimesini kullanmaktan çekinmemişlerdir.¹⁶³ İkbal öyle bir ruha sahipti ki, mensup olduğu milletin felaketi karşısında bir tufan, bir kasırga gibi coşan ve bilhassa hakiki Müslüman ruhu, baştan ayağa bir kudret ve yeri geldiğinde haksızlığa karşı baştan başa bir isyandı. O, İslâm'ın içindeki dinamizmi sezip, tasavvuf madalyonunun diğer cephesini ele alan, bütün huzuru mücadeleden bulan bir ruhtur. "Yaratma kudreti olmayan insan, bizim nazarımızda kafir ve zındıktan başka bir şey değildir. Ey Allah adamı! Kılıç gibi keskin ol! Sen kendi dünyanın kaderini yarat." diyebilen bir irade abidesidir.¹⁶⁴

"Yakîn olmadıkça hakikatin lezzetine varılmaz. Yakîn olmadıkça insan yaratma kudreti elde edemez. Yakîn olmadıkça gönül zaafından tir tir titrer."¹⁶⁵

İkbal'e göre Kur'ân-ı Kerim'de tasvir edilen insan, kendi öz varlığında yaratıcı bir faaliyet halindedir ve o yükseklerle tırmanırken binbir şekle bürünen bir ruh, bir canlılıktır.¹⁶⁶

¹⁶¹ Ersoy, *Safahât*, s.253.

¹⁶² Ayvazoğlu, "Mehmed Âkif ve Muhammed İkbal", *Muhammed İkbal Kitabı*, s.50, ss.43-56.

¹⁶³ İkbal'in insan ile alâkalı olarak "yaratıcı" tabirini kullanması onun pan-enteist âlem görüşünden kaynaklanabilir. Pan-enteizm, "her şey Tanrı-da-dır" görüşünü benimsemekte, buna rağmen tanrı ile âlemi bir ve aynı saymamaktadır. Bu terim gitgide açıklık kazandıkça, bazı İslâmî fikir hareketlerini açıklamak için de kullanılmaya başlandı. Hartshorne, Muhammed İkbal'i pan-enteist düşünürler arasında görmektedir. Nicholson, Sûfileri panteist değil panenteist olarak vasıflandırmaktadır. Ona göre Tanrı'nın içkin olduğu fikri ne kadar ısrarla savunulur ise savunulsun, aşkınlık inancına yer verildiği sürece panteizmden değil pan-enteizmden söz edebiliriz ancak. Bu bağlamda hiçbir sûfî ilahî aşkınlık fikrini kökten ve açıkça reddetmemiştir. Mehmet S. Aydın Nicholson'dan yaptığı nakile şunu da ilave etme ihtiyacını duymuştur: Herşeyin Tanrıda olduğu fikri pan-enteizmin savunduğu görüşlerden sadece bir tanesidir. Bir takım pan-enteist görüşleri tasavvuf literatüründe bulma imkanımız yoktur. (Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir, 2001, s.198-199; Recep İhsan Eliaçık, *İslâm'ın Yenilikçileri: İslâm Düşünce Tarihinde Yenilik Arayışları Kişiler Fikirler Akımlar III*, Söylem Yay., İstanbul 2002, s.25, 39. Dipnot.)

¹⁶⁴ İkbal, *Câvidnâme*, çev., Schimmel, s.426; Ayvazoğlu, a.g.m., s.53.

¹⁶⁵ Muhammed İkbal, *Muhammed İkbal'in Üç Eseri: Yolcu Ey Şark kavimleri Kölelik (Kölelik Kitabı)*, çev., Ali Nihad Tarlan, Eser Matbaası, İst, 1976, s.119.

¹⁶⁶ İkbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev., Asrar, s.29.

Sefaletimizin acısı henüz bizde uyanma şuuru doğurmaktan uzakken, her tarafta aydınlık arayan öksüz bir nesli, vahyi andıran bir feryatla canlandırmaya çalışan Âkif¹⁶⁷ şöyle seslenmektedir:

“Âtîyi karanlık görerek azmi bırakmak...
Alçak bir ölüm varsa, emînim budur ancak...
Âtîyi karanlık görüvermekle apıştın?
Esbâbı elinden atarak ye’s’e yapıştın!
Karşında ziyâ yoksa, sağından ya solundan
Tek bir ışık olsun buluver... Kalma yolundan.
Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk!”¹⁶⁸

Âkif, aynı konuyu bir vaazında da ele alır ve şunları söyler: Allah Teâlâ, her an bu kainata hayat veriyor, her an bir şe’n (bir iş), bir hadise vücûda getiriyor. Cenâb-ı Hak âlemi yalnız bir kere yoktan var etmedi. Onun yaratması daimdir. Şimdi madem ki yer çalışıyor, gök çalışıyor, yerleri ve gökleri yaratan Allah Teâlâ yaratmaktan bir an uzak durmuyor; sen nasıl âtil, batıl oturuyor da hayat umuyorsun? İşte bütün kainatı gördün; hiçbir yerde hiçbir zerrede sükûn var mı? Atalet var mı? Öyle ise sana emeksizce yaşamak, çalışmaksızın nail-i meram olmak hakkını, böyle bir ümidi kim veriyor?¹⁶⁹

Her iki şâir de, çabayı ve çalışmayı yaşam için gerekli görür. O’nun davası, Kur’ân’da tasvir edildiği gibi, inancını denemek için ateşe atılan İbrahim misali, yazmağa çalışmaktır. İkbâl’e göre yaşam, cesaret ve yaratıcı eylemle yaşama meydan okumaya çalışan kişinin inancını her zaman güçlü bir ateşle test eder.¹⁷⁰

İkbal ve Âkif’in hitap ettikleri milletlerin yapısı ve gelenekleri farklı olmasına rağmen, yaşadıkları çağın Müslümanları için tespit ettikleri unsurlar birbirlerine çok yakındır. İkbâl, önce Hindistan’ın mistisizmin tesirinde pasifleşmiş ya da İngilizlerce kasten pasifleştirilmiş olan milletin çaresizliğini görmüş ve sonra Batıdaki ilmî çalışmaların neticesinde ortaya çıkan maddî refahı da müşahade etme fırsatını

¹⁶⁷ Topçu, *Mehmed Âkif*, haz. Tarlan ve Arkadaşları, s.26.

¹⁶⁸ Ersoy, *Safahât*, s.209.

¹⁶⁹ Ersoy, *Kur’ân-ı Kerim’den Ayetler*, s.107-108.

¹⁷⁰ Sheila McDonough, *The Mosque of Cordoba: Vision or Perish* (Kurtuba Camii: Vizyon ya da Yıkılış), çev. Ahmet Albayrak, *İkbal’in Düşünce Dünyası*, Derleyen: Ahmet Albayrak, İnsanYayınları, İstanbul 2004, s.322, ss.321-329, Sheila McDonough, *The Mosque of Cordoba: Vision or Perish* (Kurtuba Camii: Vizyon ya da Yıkılış) (21 Nisan 1966 tarihinde İkbâl Cemiyeti’nin sponsorluğuyla Washington’da düzenlenen İkbâl’i Anma Günü Toplantısı’nda sunulan Tebliğ metni)

bulmuştur. Hindistan mistisizmi, her şeyini manevî âleme feda ederek benliği yok etme felsefesini telkin ederken, Batı dünyasında ise sadece maddeye önem verilmekte idi. İkbâl, ahireti kazanmak için dünyada da mücadele etmek gerektiğine inandığından İslâm'ın ilk dinamik çağına özlem duymuştur. Âkif de, mademki ilahî nizamda hep hareket vardır, o halde hareketsiz kalanın yok olmaya mahkum olduğuna ve miskinliğin hürriyeti ve dolayısıyla şahsiyeti yok ettiği için İslâm'da mubah olmadığına inanmaktadır.¹⁷¹ Âkif, bu temayı şu şiirlerinde dile getirmektedir:

"Leyse lil-insâni illâ mâ seâ"¹⁷² derken Hudâ;

Anlamam hiç meskenetten sen ne beklersin daha...

Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile:

Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile."¹⁷³

"Ey dipdiri meyyit 'iki el bir baş içindir.'

Davransana... Eller de senin, baş da senindir!

His yok, hareket yok, acı yok... Leş mi kesildin?

Hayret veriyorsun bana... Sen böyle değildin."¹⁷⁴

İkbâl de çağdaşı Âkif gibi aynı duyguları şu şiirleriyle paylaşmaktadır:

"Yaşamak, didinmek ve kıvranmaktır. Ebediyet, ıstırap çekmektir. Toprağımın her zerresi çırpınan bir gönül olsun."¹⁷⁵

"Evde tembel tembel oturmak haramdır insan olana.

Duruyor gözükseler de harekettedir aslında dünyanın her şeyi."¹⁷⁶

İkbâl, Müslüman insanı çalışmaya ve kuvvetli olmaya teşvik etmektedir. Onu hayatın içine bizzat çekmek istemektedir. Onun kuvvete ve çalışmaya aşık olması gerektiğini belirtmektedir. Müslüman'ı zelil ve tembel olarak değil, güçlü ve çalışkan olarak görmek istemektedir. Çünkü güçlü mümin, zayıf müminden hayırlıdır.¹⁷⁷

"Âkif bizim millî mukaddesatımızdandır." diyen Muharrem Ergin, onun, cehaletin, miskinliğin, geri kalmışlığın ve çağın gerisinde kalmanın amansız düşmanı olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁸

¹⁷¹ Gözübüyük, a.g.m., s.49; Karaca, a.g.m., s.28; Diclehan, a.g.m., s.12 vd.

¹⁷² Necm, 53/39.

¹⁷³ Ersoy, *Safahât*, s.30-31.

¹⁷⁴ Ersoy, a.g.e., s.209.

¹⁷⁵ İkbâl, *Şarktan Haber*, çev., Tarlan, s.122.

¹⁷⁶ İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, çev., Karaca, s.76.

¹⁷⁷ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, s.246.

¹⁷⁸ Muharrem Ergin, "Atatürk ve Âkif", *Millî Kültür Mehmet Âkif Ersoy Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 1986, s.3, ss.2-5.

11. Sanat

Yüksek duygu ve düşüncelerin en güzel ifade edicileri olan sanatkarları iki grupta incelemek mümkündür: Birinci kısım, gerçek hayattan kaçmaya çalışan, kendi ruhlarına tatmin arayan fakat bir türlü bunu elde edemeyenlerdir. Bunlar genelde “sanat, sanat içindir” tezini benimser. Diğer grup ise, kendi aczini idrak ederek, onu tatmin için sonsuza, Allah’a yönelir. Tarihte dâhî sanatkarlar daima bu gruptan çıkmıştır. Sa’dî (691/1291), Fuzûlî (963/1556), Mevlânâ (672/1273) ve makalemizin mevzuunu teşkil eden İkbâl ve Âkîf bunlardan sadece bazılarıdır.¹⁷⁹

Mehmed Âkîf’in fikirlerini anlatma vasıtası olarak seçtiği sanatı, sanat için değil Hak için; halka daha iyi hizmet içindir.¹⁸⁰

“Hayır, hayal ile yoktur benim alışverişim;
İnan ki: her ne demişsem görüp de söylemişim.
Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek:

Sözün odun gibi olsun, hakikat olsun tek!”¹⁸¹ diyen Âkîf kendi şiirlerinin mümeyyiz vasfını her şeyi olduğu gibi görmek ve göstermek şeklinde özetlemiştir.¹⁸² Bolay’ın da dediği gibi, bilginin geçerliliğinin objektif ölçüsü, onun dış dünyadaki objelerle ve olaylarla mutabakat halinde olmasıdır. Âkîf’in bu beyitlerinde bu realizmi, hatta ampirist anlayışı görmemek mümkün değildir.¹⁸³ Bu sebeple Âkîf’e göre sanat ve edebiyat, ferdî tahassüsleri değil, ancak içtimâî yaraları açığa vuran, bunların çarelerini ortaya koyan bir vasıtaadır.¹⁸⁴

Âkîf varlığının bütünü ve benliğinin tamamını sanatına adamıştır. Öyle ki, meydana getirdiği sanatının kâinatından kendini ayıramaz. Burada adetâ vahdet-i vücud hali teşekkül etmiş, iki şey bir vücûd gibi olmuştur.¹⁸⁵

İkbâl’e göre sanatın amacı, güzelliği ifade etmektir. Sanatkar her şeyi idealize ederek her hareketi ve düşünceyi daha yüksek bir zirveye çıkararak vazife görür.

¹⁷⁹ Süleyman Toprak, “Âkîf’in İmanı”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkîf Ersoy’a Armağan*, s.97, ss.97-102; Neriman Malkoç Öztürkmen, *Mehmed Âkîf ve Dünyası*, Altınoluk Mat., Ankara, 1969, s.VII, XIII.

¹⁸⁰ Edip, *Mehmed Âkîf*, s.28 vd; Erdem, a.g.m., s.94; A. Aydın Bolak, “Mehmed Âkîf’in Şahsiyeti Ahlak ve Fazileti”, *Mehmed Âkîf’i Anlatıyorlar*, s.57, ss.49-60.

¹⁸¹ Ersoy, *Safahât*, s.240.

¹⁸² Edip, *Mehmed Âkîf*, İstanbul 1357/1938, I, 168; Mazioğlu, a.g.m., s.25.

¹⁸³ Süleyman Hayri Bolay, “Mehmed Âkîf’in Düşüncesinde Felsefe Meseleleri”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkîf Ersoy’u Anma Kitabı*, s.36, ss.29-36.

¹⁸⁴ Tansel, a.g.e., s.80.

¹⁸⁵ Topçu, *Mehmed Âkîf*, haz. Tarkan ve Arkadaşları, s.43-44.

Güzellik insan hayatını daha da asilleştirir. Yaşama arzusunu ve insan sevgisini güçlendirir. Ancak sanatkar bu bakımdan, samimi olduğu oranda başarılı olabilir. Sanat hayat içindir. Sanatçı, eğer insanların hayatlarına yeni bir şeyler katmaya çaba gösterirse, uyuyan irade güçlerini uyandırabilirse, güçlükleri yenme ve onlara cesaretle karşı koyma azmini canlandırabilirse gerçek sanatçıdır.¹⁸⁶ İkbâl, sembolik okulunun akıcılık ve sadelik formunu şiire bir kez daha geri getirdi. O, şu an bile eğitilmiş ve eğitimsiz genç-yaşlı Müslüman Doğu insanlarına bu mesajını sunmaktadır.¹⁸⁷

İkbâl şiirde açık seçikliğin şart olmadığını, hatta şiirdeki muğlak unsurların duygu dünyasını etkilemede yararlı olabileceğini söyler. Fakat onun sanat anlayışını “fonksiyonalizm” şeklinde nitelemek mümkündür. İkbâl, sanat sanat içindir anlayışını benimsemez. Sanat insana ve topluma hayat vermeli, benliğini güçlendirmeli, Hz. Mûsâ'nın elindeki asâ gibi Hakk'ın karşısındaki batılı yok edip gerçeği ortaya çıkarmalıdır.¹⁸⁸

İkbâl, sanatı sanat için yapan veya yazıyı kendini ifade etme ve ortaya koyma zevki için yazanlar kategorisine dahil değildir. O, bir ıstırap sonucu özgün düşünceler üreten kişilerden biridir.¹⁸⁹

12. Muallim

Âkif de İkbâl gibi haklı olarak muallimleri insaf ölçülerini aşarak eleştirmektedir:

“Muallim ordusu derken, çekirge orduları

Çıkarsa ortaya artık hesap edin zararı!

‘Muallimim’ diyen olmak gerektir îmânlı,

Edepli, sonra liyâkatli, sonra vicdânlı.

Bu dördü olmadan olmaz: vazîfe, çünkü, büyük.”¹⁹⁰

İkbâl “Hareket sevdâsı” adlı şiirinde şöyle seslenir:

¹⁸⁶ Karahan, a.g.e., s.57; Krş. Ramazan Tunç, *Muhammed İkbâl*, Beyan Yay., İstanbul 1984, s.51 vd.

¹⁸⁷ Sa'îd Naficy, “Mysticism in Iqbal's Poetry” (İkbâl'in Şiirlerinde Tasavvuf), *Iqbal Review Journal of the Iqbal Academy Pakistan*, Vol: I, No: 1, April 1960, Karachi, s.9, ss.5-9.

¹⁸⁸ Mehmet S. Aydın, “Muhammed İkbâl”, *DİA*, XXII, 18, (*The Road of Moses*, trc., A. A. Shah, s.60, 73'ten naklen); Muhammed İkbâl'in sanat düşüncesi ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız: Muhammed Tahir Farukî, “İslâm'ın Şâir Filozofu Muhammed İkbâl'in Sanat Düşüncesi”, *Pakistan Postası*, Cilt: 19, Sayı: 4, Nisan 1970, s.7 vd.

¹⁸⁹ McDonough, a.g.m., s.321.

¹⁹⁰ Ersoy, *Safahât*, s.281.

“Sofunun tarikatında sadece ahval sarhoşluğu bulunur,
Hocanın şeriatında sadece konuşma sarhoşluğu bulunur.”¹⁹¹

“Ben bu devrin sofularını gördüm, mektep hocalarını iyice tarttım.”¹⁹² diyen İkbâl sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Hocası kültürsüz, görüşü kıt. Ona yüksek varlığını, benliğini tanıtmadı.”¹⁹³

“Mektep, onda din vecdi, heyecanı bırakmadı. Varlığı hiçbir şeye yaramaz hale geldi.

Bu kendi benliğini tanımaz, bu Frengi mest ve hayran. Frenk elinden arpa ekmeği dilenmekte.”¹⁹⁴

Vâizler ile ilgili olarak da İkbâl şöyle der: “Her ne kadar vâiz Tur’dan, Mûsâ’dan bahsediyorsa da sözlerinin aynasında o tecelli nuru yoktur.”¹⁹⁵

“Vâiz mescitte halkı irşad ile meşguldür.

Oğlu da medresede dersini okumakta.

Vâiz bir ihtiyardır, fakat kafası çocuk.

Oğlu bir gençtir; lakin daha gençken bunamış.

İnkılap lazım bize.

Bize inkılap lazım.”¹⁹⁶

Âkif vaizlerle alakalı olarak da şunları söyler:

Ömründe mektep-medrese görmemiş, üç beş uydurma hadîs ile sekiz on anlamsız masaldan başka bilgi sermayesi bulunmayan, okuma-yazma bilmeyen vaizler cami kürsülerine geçtiğinden bu yana bu millet-i merhume yüce dinimizi, umacı gibi hayal etmeye başladı.¹⁹⁷ Anlaşılan şu ki, Âkif ve İkbâl, vaizlerin bir kısmının görevlerini gereği gibi yapacak liyakate sahip olmadıkları görüşündedir.

13. Taklit

Mehmed Âkif, cemiyetin bozukluğunu, dinden uzaklaşmakta, dinin aslî kaynaklardan değil de, ana-babadan yalan yanlış bilgilerle öğrenilip yaşanmasında

¹⁹¹ İkbâl, *Doğudan Esintiler (Darb-ı Kelîm)*, s.152.

¹⁹² İkbâl, *Muhammed İkbâl’in Üç Eseri: Ey Şark kavimleri*, s.92.

¹⁹³ İkbâl, a.g.e., s.111.

¹⁹⁴ İkbâl, a.g.e., s.111.

¹⁹⁵ İkbâl, *Şarktan Haber*, çev., Tarlan, s.119.

¹⁹⁶ İkbâl, *Zebûr-u Acem*, çev., Tarlan, s.237.

¹⁹⁷ Ersoy, *Kur’ân-ı Kerîm’den Ayetler*, s.72; Yahya Akyüz, “Mehmed Âkif’in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif Ersoy’u Anma Kitabı*, s.71 ss.67-73.

ve bu yüzden lüzumsuz bir tembelliğe, tevekküle, taklide ve Batı hayranlığına saplanmakta buluyordu.¹⁹⁸

“Böyle gördük dedemizden!” sözü dînen merdûd;

Acaba sâha-i tatbîki neden nâ-mahdûd?

Çünkü biz bilmiyoruz dîni. Evet bilseydik,

Çâre yok, gösteremezdik bu kadar sersemlik.”¹⁹⁹

Âkif terakkî için taklidin değil kendi benliğimize dönmemizin şart olduğunu şu beytiyle ifade eder:

“Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,

Kendi mâhiyyet-i rûhiyyeniz olsun kılavuz.

Çünkü beyhûdedir ümmîd-i selâmet onsuz.”²⁰⁰

Aydınlarımız ile halkın arasındaki uçurumdan şu şekilde yakınılır:

“Bizde erbâb-ı tefekkürle avâmın arası

Pek açık, işte budur bence vücûdun yarası.”²⁰¹

Âkif bu konu ile alâkalı olarak şunları ifade eder: Halk “Atalarımızdan böyle gördük.” anlayışını aşamazken, aydınlarımızdan bazıları da atalarımızdan bize intikal eden iyi şeyleri bile atma ve değiştirme sevdasındalar. Oysa, yeni iyi ise alınır, eski kötü ise atılır. Dini, dünyası, adetleri, kıyafetleri, selamları hülâsa her şeyi taklit olan bir milletin fertleri de insan taklidi demektir. Bu insan taklitleri ise içtimai bir topluluk oluşturmaz ve bağımsız yaşayamazlar.²⁰²

İkbal ise, taklit ile ilgili olarak şunları ifade eder:

“Taklitten daha evlâdır kendini öldürmek

Yolunu kendin ara Hızır'ı beklemeyi terk et.”²⁰³

“Pervane ve Ateşböceği” isimli şiirinde ise İkbal şöyle seslenmektedir:

Pervane: “Penvanenin menzilinden çok uzaksın ateşböceği!

Neden mağrursun yakmayan ateşinle!

Ateşböceği: Allah’a bin şükür ki pervane değilim ben

Muhtacı değilim yabancı ateşinin”²⁰⁴

¹⁹⁸ Bolay, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, s.35.

¹⁹⁹ Ersoy, *Safahât*, s.170.

²⁰⁰ Ersoy, *Safahât*, s.187.

²⁰¹ Topçu, *Mehmed Âkif*, haz. Tarlan ve Arkadaşları, s.57.

²⁰² Sebilürreşâd, Cilt: 9, 2, Sayı: 209, 27, s.4; Bilgiz, a.g.m., s.169.

²⁰³ İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım (Bang-i Derâ)*, çev., Toker, s.45.

²⁰⁴ İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım (Cebrâil’in Kanadı)*, çev., Toker, s.87.

Taklit ile alâkalı olarak İkbâl'in şu veciz sözü ne kadar anlamlıdır:

"Eğer taklit güzel bir şey olsaydı, Peygamberler de dedelerinin yolunda yürürdü."²⁰⁵

14. İkbâl ile Âkîf'in Fikir Dünyalarını Şekillendiren Düşünürler

İkbâl'in edebî kişiliği, Doğu-İslâm dünyasının mümtaz niteliklere sahip bazı mutasavvıf, şâir ve bilgesinin etkisiyle kendini bulmuş, olgunluğa kavuşmuştur diyebiliriz. Hallâc (857-922), Şebusterî (720/1320), Mevlânâ (1207-1273), Hâfız (792/1390), Molla Câmî (898/1492), Bîdil (1644-1720), Galip (1286/1869), Cemaleddîn Afganî (1315/1897), Şiblî-i Numanî (1857-1914), Said Halim Paşa (1863-1921) ve Ebulkelâm Azad (1306/1888) gibi zatlar bunların başlarında gelmektedir.²⁰⁶

İran edebiyatını çok iyi bilen Âkîf, İran şâirlerinden Sa'dî'yi, Hâfız'ı, Attar (627/1229)'ı; Muhyiddîn-i Arabî (638/1240), Mütenebbî, Mevlânâ, Senâî (525/1131)'yi ve Feyzî-i Hindî'yi beğenir. O'nun İran şâirleri içerisinde en çok beğendiği ve etkisinde kaldığı şâir ise, Sa'dî'dir.²⁰⁷

Âkîf bir şiirinde şöyle demektedir:

"Ben ki, Attâr ile Sa'dî'yi okur, hem severim;

Başka vâdîleri tutmuşlara ancak söverim."²⁰⁸

Âkîf, ona olan hayranlığını şu ifadeleriyle dile getirir: "Zannediyorum ki, Şark ve Garb'ın ölümsüz eserleri içinde Sa'dî'nin eserleri kadar üzerimde hiçbir müessir olmamıştır."²⁰⁹

Âkîf de İkbâl gibi Mevlânâ'nın Mesnevî'sini okumuştur.²¹⁰ Mithat Cemal şöyle demektedir: Âkîf, Mısır'da Kur'ân tercümesinden yoruldukça Mesnevî okuyarak dinleniyordu. Âkîf, bu durumu şu cümleleriyle ifade etmektedir: "İsmail-i Ankaravî

²⁰⁵ İkbâl, *Şarktan Haber*, çev., Tarlan, 1956, s.138.

²⁰⁶ Karahan, a.g.e., s.48; Celalizâde, a.g.m., s.541; Albayrak, a.g.t., s.36.

²⁰⁷ Edip, *Mehmed Âkîf*, İstanbul 1357/1938, I, 523, (Nevzad Ayas'ın Mehmed Âkîf'le yaptığı röportaj); Mazioğlu, a.g.m., s.17; Çağatay, a.g.m., s.6; Kazım Yetiş, "Mehmet Âkîf'in Yabancı Dil ve Edebiyatlarla Türk Dili ve Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri", *Millî Kültür Mehmet Âkîf Ersoy Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 1986, s.48-49, ss.47-50; Filizok, a.g.m., s.56; Tatcı, a.g.e., s.413.

²⁰⁸ Ersoy, *Safahât*, s.369.

²⁰⁹ Edip, *Mehmed Âkîf*, İstanbul 1357/1938, I, 523, (Nevzad Ayas'ın Mehmed Âkîf'le yaptığı röportaj); Mazioğlu, a.g.m., s.17; Tansel, a.g.e., s.16 vd, 47.

²¹⁰ Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmed Âkîf*, s.21.

başta olmak üzere Mesnevî'nin Hind ve Türk dilinde elimde birkaç şerhi vardı. Önceden Mesnevî'den kendime göre bir mana çıkarıyordum. Ondan sonra şârihleri açıyor ve bazen onlarla ihtilafa düşüyordum. En nihayet Ankaravî'nin şerhiyle ittifak ediyor, o zaman çocuk gibi seviniyordum. Ankaravî çok büyük adam. İstanbul'a döndüğüm vakit hiçbir yere gidecek halim yoktu. Fakat Ankaravî'nin kabrine gittim. Koca Türk mutasavvıfı! Kabrinde hallendim."²¹¹

Âkif, Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi'den Şeyh Bedreddîn'in Varidât isimli eserini okumuştur.²¹² Âkif Batı yazarlarından Lamartine, Hugo, A. Dumas Fils; A. Daudet ve Emile Zola'nın eserlerini asıllarından okumuştur. O, bunlardan en çok Lamartin ve A. Dumas Fils'i beğenmektedir.²¹³

Görüldüğü gibi İkbâl ile Âkif'in tesirinde kaldığı şahsiyetler, Hafız, Senâî, Ferîdüddîn-i Attâr, Sa'dî Şirazî, Fahreddîn-i Irakî, Celâleddîn-i Rûmî, Cemaleddîn Efganî, Şiblî-i Numanî ve benzerleridir.

İkbâl ve Âkif, her ikisi de şairlerin beyitlerinden alıntılar yapmışlardır: İkbâl'in kendisini Hintli mürid ve Mevlânâ'yı da Pîr-i Rûmî olarak vasıflandırdığı Bâl-i Cibrîl isimli eserinde yer alan "Pîr ve Mürîd" adlı uzunca ve iki dille (Urduca ve Farsça) yazılan şiir de çok dikkate değer bir eserdir.²¹⁴ Bu şiir, İkbâl'in Urduca sorduğu sorulara Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden bulup kaydettiği Farsça cevaplardan oluşmaktadır.²¹⁵

Âkif, Hakîm Senâî'nin bir beytini aşağıdaki dörtlüğün son iki mısraında şu şekilde şiirinde kullanmıştır:

"Kendi feryâdımdır ancak ses veren feryâdıma;
Kimseler yok, âşinâdan büsbütün hâlî diyâr.
'Nerde yârânım?' dedikçe ben bülend âvâz ile;
'Nerde yârânım?' diyor vâdî, beyâbân, kûhsâr!"²¹⁶

Değerlendirme ve Sonuç:

²¹¹ Cemal, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Âkif*, s.193.

²¹² Cemal, a.g.e., s.41 vd, 185.

²¹³ Mazioğlu, a.g.m., s.17; Tansel, a.g.e., s.47.

²¹⁴ Nisar Ahmed Asrar, "İkbâl ve Mevlânâ", *Doğudan Esintiler*, s.48-49; a.mlf., "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Türkiye ve Türkler", *Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s.76, ss.76-80.

²¹⁵ Asrar, "İkbâl ve Mevlânâ", *Doğudan Esintiler*, s.48-49.

²¹⁶ Ersoy, *Safahât*, s.135.

İncelememiz neticesinde birbirleri ile görüşme imkanı bulamayan İkbâl ile Âkîf'in düşünceleri arasında, İslâm toplumunun meselelerini dile getirme hususunda azamî bir birliktelik olduğunu müşahade ettik. Şöyle ki:

Âkîf ve İkbâl'in en belirgin ortak yönlerinden birisi, müşterek değerler uğruna canla başla yapılan çalışma ülküsü ve faal olma arzusudur.

Her ikisinin de temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerdir. Bu sebeple her ikisi de belirtilen değerler çerçevesinde İslâm düşüncesinin ihyasını, yeniden teşekkülünü gaye edinmişlerdir.

Şiirlerinde kullandıkları tasavvufî remizlerden tasavvuf kültürüyle iç içe oldukları müşahade edilen İkbâl ve Âkîf, hiçbir zaman gerçek tasavvufun karşısında olmamış, bu yolun tabîî çerçevesinden çıkmasına sebep olanları, istismar ederek kötüye kullananları acımasızca eleştirmişlerdir.

Hz. Mevlânâ'ya hayranlıklarını ifade eden her iki şâir de Hâfız'ı ve Dîvân'ını insaf sınırlarını aşarak eleştirmişlerdir. Bu durum onların meşrep ve mizaç bakımından da benzerlik göstermelerinden kaynaklanmaktadır.

Görüşleri birbirlerine şaşırtıcı bir şekilde yakın olan ve paralellik arzeden her iki şâir de, kavmiyet fikrini reddederek, Müslüman milletleri bulundukları kötü durumdan kurtaracağına inandıkları Pan-İslâmizm ülküsüne son derece bağlıdır.

Doğu ve Batı felsefelerini iyi bilen ve kültürlerini özümseyen her iki şâirimiz de, Doğulunun eksikliklerine ve üstün meziyetlerine; Batılının özelliklerinden, alınması ve sakınılması gerekenlerine işaret ederek, bilhassa Batı'nın ilmini ve Doğu'nun aşkını arzu etmektedirler.

Körü körüne yapılan taklidin Müslüman'a yakışmayan davranışlardan birisi olduğunda her ikisi de hemfikirdir.

Birer mütefekkir olan İkbâl ve Âkîf, ferdî ve içtimâî meselelerle ilgilenmiş, şiir dilini kullanmak suretiyle kendi halklarının tercümanı olmuşlardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, birisi Hint-alt kıtasında, diğeri ise Anadolu'da yaşayan iki İslâm şâiri Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkîf, şiirlerinde ele aldıkları ana tema ve motifler açısından birbirlerine paralellik arz etmektedir. İçerisinde yaşadıkları dönemin sosyo-kültürel, sosyo-politik şartları onların şiirlerini şekillendirmiştir. Bu bağlamda her ikisi de aynı motifler üzerinde yoğunlaşmış, kendi halklarını uyuklarından uyandırmış, onlara irade ve güç bahşetmiş, eski izzet ve şereflerine kavuşmaları için faaliyete geçirmiş aksiyoner birer şâir fonksiyonunu icra etmişlerdir.

Kendi milletlerinin edebiyatlarında İkbâl ve Âkîf kadar devrinin aynası olmuş, yaşadığı anın hemen hemen bütün içtimaî meselelerine sahip çıkmış şâirler az bulunur.²¹⁷

İnsanın büyük ve ulvî varlık gayesi unutturulmuş, yüksek ahlakî değerlere sırt çevrilmiş bir dünyada, günûbirlik basit ve denî menfaat çekişmeleriyle çirkinleştirilmiş bir hayat mücadelesinin hızlanarak sürdüğü çağımızda Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkîf'in örnek şahsiyetleri, iman ve ahlak bütünlüklerinin genç nesillere emsal olması²¹⁸ yegâne dileğimizdir.

Ali Ulvî Kurucu, "Muhammed İkbâl" isimli uzunca bir şiirini şu beyitle noktalamaktadır:

"Diler gönlüm: Büyük namın anılsın (Sermediyet) de
İçin, (Tesnîm ü kevser)'den, bizim (Âkîf)le Cennetde!"²¹⁹

²¹⁷ Yetiş, a.g.m., s.23.

²¹⁸ Süleyman Yalçın, "Takdim", *Mehmed Âkîf'i Anlatıyorlar*, s.8.

²¹⁹ Ali Ulvi Kurucu, *Gümüş Tül ve Alevler*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1973, s.124.